

А МАРК Ю
АВРЕЛИЙ

КЪМ
СЕБЕ СИ

ЗНАМЕНИТИЯТ ДНЕВНИК НА ИМПЕРАТОРА-ФИЛОСОФ

С Е Р И Я • П О З Н А Й С Е Б Е С И •

КИБЕА

МАРК АВРЕЛИЙ КЪМ СЕБЕ СИ

Превод: Богдан Богданов

chitanka.info

Пътеводителят на силните духом за лично благополучие и нравствено усъвършенстване.

Как човек да постигне хармония със себе си и мъжество на духа.

Добродетелите на стоицизма — самообладание, морална сила, отговорност пред себе си и пред другите — основа на щастливия живот.

Извор на вдъхновение, мъдрост и кураж за родените в смутно време.

ЗА АВТОРА

Марк Аврелий Антонин (121–180 г.) е римски император (161–180 г.). Произхожда от знатния род на Аниите, чието потекло е от тогавашна Испания. Роден и отгледан в Рим в двора на император Адриан. Осиновен от наследника на Адриан Антонин Пий. Получава разностранно образование. Негови учители са известни оратори като Фронтон, знаменити на онова време философи и юристи. Философията е негова страст от млади години. Целият му живот бива осмислен от учението на стоицизма. От Марк Аврелий до нас са достигнали част от реч и писма на латински и старогръцки език, както и малката книжка „Към себе си“, написана на старогръцки, нещо като философски дневник, диктуван във вечерите за отмора по време на почти непрекъснатите военни кампании за отбраняване на северните граници на римската империя. Еклектическият стоицизъм, изповядван от императора, пронизва от начало до край неговите разсъждения. Марк Аврелий цитира в записките си много писатели и философи, но най-дълбока е почитта му към стоическия философ Епиктет, чиито „Беседи“ са и непосредственият образец на „Към себе си“.

ЗА КНИГАТА

Малката книжка с философски записки на римския император Марк Аврелий, е рядък случай на лично слово, достигнало до нас от класическата древност Независимо какво е, дали подготовка за несъстояли се публични лекции по въпросите на стоическата етика, или дневникови наставления за смисъла на човешкото съществуване, „Към себе си“ на Марк Аврелий поставя едно начало, прави допустимо невъзможното дотогава проблемно разговаряне със себе си.

В хода на проверката как се отнасят философските идеали и принципи към Всекидневното съществуване се поражда гледната точка на сложното човешко същество с проблемна дълбина. Проправя се пътят към гениалните „Изповеди“ на Свети Августин, създадени три века по-късно. Както при тях, така и тук въпросът не е в религиозните или философските принципи, а в изповядването им, в това какво става с тях, когато се превърнат в съдържание на вътрешно проблемната личност.

Станал популярен в късната античност, въпросът продължава да е актуален и до днес.

И ние сме изправени пред проблема дали идеите и принципите са нещо външно за отделния човек или напротив придобиват сила, когато се свържат с човешката интимност. В този смисъл „Към себе си“ не е застинал литературен паметник, а жив текст, който продължава да буди размисъл и да отвежда към дълбините на индивидуалното себепознание.

МАРК АВРЕЛИЙ — ИМПЕРАТОР И ФИЛОСОФ

Седемнадесет века ни отделят от създаването на малката книжка с лични записки на римския император стоик. Това отстояние оправдава както разноречието във вече сторените тълкувания, така и новите прочити и все пак основните възможности са две — поместването на записките в конкретноисторически контекст или полагането им в една или друга обща постановка.

Ако текстът на Марк Аврелий беше еднозначно свързан с миналото на своето оформяне, а ние бяхме само съвременни хора, разбирането щеше да се изрази в простото усвояване на паметника като нещо приключило. Но всъщност и авторът, и ние не сме само привързани към определени исторически среди и актуални времена. В някаква степен сме и извън тях. Динамиката ни на същества, които са тук, желаят да бъдат другаде и същевременно са никъде, определя смисъла на „Към себе си“ като комплекс от отношения към едно „там и тогава“, друго „тук и сега“ и трето „навсякъде и никъде“. Тези параметри са трудно отграничими. В желанието да разберем текста на Марк Аврелий като нещо завършено, породено от сплитането на принадлежащи на миналото идеи и форми, неизбежно се опираме на други идеи и форми, които по някакъв начин са свързани с опита на „Към себе си“ и дори са налице в императорските записки.

Идеалното добро тълкуване не би трябвало да разглежда тълкувания текст и тълкувателя като затворени в себе си и напълно отделени един от друг. Смисълът на никоя творба, особено на просъществувалата векове, не се изчерпва с породилите я исторически значения. Винаги е налице нещо в повече, адресирано разсеяно и неточно, не към своето време.

В хода на конкретноисторическото обясняване текстът естествено се разпада на страни и равнища. На въпроса от какво са породени наставленията, които императорът отправя към самия себе си, обикновено се отговаря по следния начин — от личния му опит, от

обществено-психологическата ситуация, в която живее, от традицията на елинската и римската култура, изразена в стоическото светоусещане, и от литературната форма на т. нар. протрептика, свързала се с кинико-стоическата диатриба. Това е грубата схема на страните на съдържанието и формата, които съставят интересуващото ни конкретноисторическо значение на записките.

Личният опит на императора е особено ценен за нас. В текста на записките той е проявен в осъзнаването на фактите на собствения живот, в автобиографичното тълкуване на ценностите, които гарантират благополучието на размишляващия автор. Високата степен на осъзнатост се поддържа от жанра протрептика, чийто адресат е самият Марк Аврелий, от частния характер на записките, както и от самата епоха, за която човешката интимност става все по-остър проблем. За разбирането на текста има значение и несъзнатото лично, проявено във фоновите значения на „Към себе си“.

Марк Аврелий е роден на 26 април 121 г. във фамилията дом на хълма Целий в Рим в семейство от конническото съсловие, произхождащо от Испания. То е в близки отношения с император Адриан. Баща му се издига до претор, но умира млад. Бъдещият император е отгледан от дядовците си по майчина и бащина линия. Вторият, чието име, идентично с това на бащата, Марк Аврелий носи първоначално (Марк Аний Вер), успява да го свърже със семейството на Адриан посредством годещ. Младешът впечатлява императора с ума и характера си. Когато в последната година на своето управление по традиция, тръгваща от Нерва, лишеният от мъжко потомство Адриан осиновява сенатора Антонин, определяйки го за свой наследник, той определя и неговите наследници, като го заставя да осинови седемнадесетгодишния Марк Аврелий и Луций Вер, сина на своя наскоро починал фаворит. Този избор, резултат на семейни интриги, не е несполучлив. Същото важи и за самия Адриан, осиновен от император Траян заради качествата си, но и поради симпатиите на Траяновата съпруга Плотина.

След идването на власт на Антонин Пий (138 г.) в качеството си на наследник Марк Аврелий преминава през официалните степени на държавната служба — квестор, консул, трибун. С новия император го свързват дълбоко уважение и духовна близост, които се чувствуват в записките. Антонин го освобождава от юношеския годещ и го оженва

за дъщеря си Галерия фаустина. Според някои антични историци тя е втора Месалина. Но едва ли е достоверно, че синът му Комод е плод на връзката на фаустина с гладиатор. Тези факти са влезли в историята от светската хроника на тогавашните театрални фарсове, Фаустина е майка на 13 деца от Марк Аврелий, половината от тях починали невръстни. Знаем, че е противоречала на съпруга си. Когато дъщеря ѝ Луцила отказва да се омъжи за любимеца на баща си Помпейан, Фаустина застава на нейна страна. В нормата на обичаите на тогавашната висша среда Марк Аврелий омъжва дъщеря си най-напред за своя съимператор Луций Вер. Опитва се с този брак да го откъсне от разгула, в който живее на изток.

Не усещаме автора на записките в тези действия, освен ако не е прикрит зад формулата „продиктувано от ползата за общността“ или ако не отделя съзнателно живота си на римлянин от идеалното си битие на гражданин на света. Но едва ли е редно да търсим философското самосъзнание от записките в реалния живот на императора, два свята, опитали се да се свържат, но останали вероятно достатъчно чужди един на друг.

При осиновяването от Антонин Пий младият Марк се нарича Елий Аврелий Вер — комбинация на собственото и фамилното му име с фамилните имена на Адриан и Антонин. Едва след смъртта на осиновителя Антонин (161 г.) се оформя името, с което го познаваме — Марк Аврелий Антонин. Практиката на тези промени днес изглежда странна, но тя свидетелствува, че римското време разбира връзката с бащата не само като природно устойчиво, но и като обществено целесъобразно отношение. Колкото по-високо в социалната йерархия е един римлянин, толкова по-независим става от природната връзка. Това важи с особена сила за императорските семейства от втори век.

Младият Марк се формира от своите височайши предходници. Също като елинофила Адриан овладява до съвършенство елинския и очевидно го смята за по-пригоден от латинския за философските си записки. Адриан също е автор на подобни записки, за съжаление недостигнали до нас. Марк Аврелий е особено зависим от Антонин. Той му избира за учители по реторика най-добрите на онова време — Херод Атик и фронто. Запазени са писмата на фронто до Марк Аврелий и неговите отговори. Тази преписка е свидетелство за

умонастроението на императора в годините на младостта — изисканост, литературна култура, познаване на гръцкия език, привързаност към учителя, но и реторически формализъм. В духа на обичаното тогава публично красноречие за запълване на време фронтон съчинява похвали на праха и на дима. В отговор на неговата „Похвала на съня“ Марк Аврелий пише диатриба срещу съня, коментар на откъси от художествени произведения, в който трудно се разпознава авторът на „Към себе си“. Бъдещият император слуша знаменитости като Елий Аристид, от когото освен на уважение към класическото елинско слово се учи и на тържествено аргументиране. Школа за словесни и мисловни умения и условно поведение, реториката е гаранция за успех в държавната кариера.

Но има и друга школа — философската. До началото на втори век философите са настроени опозитивно спрямо официалната римска власт и формализма на реторическото образование. От времето на Адриан и Антонин Пий философията престава да играе ролята на съдница на официалността и става изразител на по-личните и частни или на по-универсалните гледища за света. От ранна юношеска възраст Марк Аврелий е привързан към аскетизма на философското поведение, т. нар. в записките „елински начин на живот“. Майка му едва го удържала да не спи на незастлан нар. За болезнената му правдивост, правейки каламбур с фамилното му име Verus (истинен), Адриан го нарича Verissimus (най-истинен). От 146 г. Марк е заобиколен от учители философи — стоиците Рустик и Аполоний, перипатетика Клавдий Север и платоника Александър. Облича се в проста дреха и по-късно, вече император, продължава да следва философската простота: движи се без свита в Александрия, посещава сам библиотеки и сказки.

Парадоксът е, че тези белези за частност се официализират. Философското поведение скоро става модно, простото поведение, това да държиш философ у дома и да носиш свитък в ръка — започват да бележат принадлежност към висшите кръгове. Императорът едва ли е лично виновен тогавашният римски свят да се изпълни с философи шарлатани, но той несъмнено допринася за разпространяването на фигурата на този интелектуалец лумпен, който се изхранва с повърхностно комбиниране на морални прецепти. Разбира се, неговите приближени са вероятно задълбочени мислители. Но това едва ли

оправдава назначаването им за консули и префекти, особено ако вземем предвид казаното в записките, че Платоновата държава, управлявана от мъдреци, е нещо непостижимо. Или тези думи свидетелствуват за горчивия опит, че за редица неща философът е непригоден или най-малко не е в състояние да служи за пример. Това, че по време на гладиаторските игри, където отсъствието му е невъзможно, императорът чете в ложата си и подписва едикти, не намалява интереса към този род забавления. И сигурно модата да се чете Епиктет, последвала некритично от неговия вкус, не е променила живота на никого.

Деятелен и упорит по римски, Марк Аврелий се занимава с какво ли не. Поддържа медицинските изследвания на Гален, който му става личен лекар, и граматическите на Херодиан. (В модата да се чете и изследва и по-далече от императорския кръг действуват талантиливи литератори, антикваристи събирачи и систематизатори.) Самият той пише неуморно. Привидно небрежният, но обигран и богат на редки думи език на записките издава грижата му да бъде точен в израза. Това важи и за достигналите до нас писма, както и за запазената част от негова реч. Според някои извори, сам съставял едиктите си. С помощта на вещи юристи търси точни формулировки, иска да обхване нови казуси (голяма част от законите му се занимават с положението на малоправните: жени, сираци и роби). Нуждата от по-добро правораздаване го кара да увеличи на 230 броя на присъствените дни в годината.

В императорските му функции влизат и задълженията на върховен жрец. Благочестив и изпълнен с респект към отечествената традиция, Марк Аврелий постоянно оглавява процесии и жертвоприношения, непрекъснато е зает в прекия смисъл на думата. Тридесетина години след неговата смърт историкът Дион Касий му прави следната характеристика: „Беше трудолюбив и точен във всичко, свързано с управлението, и нито говореше, нито правеше нещо просто така; понякога в продължение на цели дни се занимаваше с най-незначителни работи, понеже смяташе, че е недостойно за един император да върши нещо прибързано; това щяло да хвърли сянка и върху останалите му дела.“

Въпросът е до каква степен тази акуратност се е определяла от традиционните римски добродетели, до каква от стоическата етика и

до каква е следвала от личната природа на императора.

Какъв е бил Марк Аврелий като човек? Монументалната статуя на кон на Капитолия в Рим заблуждава. Тя представя официалната статура, а не действителния ръст. Индивидуалното едва ли е изразено точно и в бюста от Музея в термите на Диоклециан. По-точен е навярно портретът в „Сатирата на императорите“ от Юлиан — слаб, с нездрав вид, редки руси къдрици. Здравето му било засегнато от юношеския аскетизъм, а може би и от изнурителните походи срещу германските племена. На петдесет и пет години, споделя в записките, вече не може да чете и се чувства старец. Дион Касий твърди, че бил с болни гърди и стомах и не издържал на студ. За да успокоява болките си, а не за да се предпазва от евентуално отравяне, взима всекидневна дрога с малко опиум (нещо обичайно за монарсите на Изтока). Според един съвременен изследовател, общата депресираност и особеното възприятие за пространство и време в записките са следствие от редовната употреба на опиум.

Вероятно е да има връзка между астеничната натура и възгледите. Но тя едва ли е пряка. Едва ли само личната болнавест е допринесла за депресивното настроение, песимизма и сублимирането посредством идеали и догми, които откриваме в записките. Марк Аврелий е в коловоза на времето си. Тягата към мрачина, към свръхидеали и ексцеси на вяра е обща наклонност в онази епоха. Собствената физиология и обществената настроеност в подобен случай взаимно се поддържат. По всяка вероятност натурата на Марк Аврелий е толкова причина за твърденията в записките, колкото е и причинена от тях. Така или иначе не само в този случай конкретната индивидуалност, особеностите на телесния живот. Личните апетити и всекидневните настроения на пищеция са принципно закрити за нашия поглед.

По-лесно е проследяването на събитията във външния живот. Предусещайки края си, Антонин Пий нарежда да пренесат златната статуя на фортуна в стаята на Марк Аврелий. Това е знак за предаването на върховната власт. Събитието става през март 161 г. в Лориум. Вече император, Марк Аврелий зачита волята на Адриан и разделя властта с Луций Вер. За себе си запазва върховното жречество. Много страници са изписани за разликите между двамата. Луций Вер обича живота и спорта и не изпитва особено желание да участва във

върховното управление. В следващата 162 г. воюва срещу партите на Изток, но се прочува повече с шумните празненства, които урежда и които напомнят за Антониевите отпреди 200 години. Войната срещу партите довежда до победен край Авидий Касий. Към Луций Вер Марк Аврелий проявява търпимостта, с която се отнася към фаустина и към сина си Комод по-късно. Според историците това са неговите три грешки. В 169 г. Луций Вер умира. Има недоброжелатели, които намесват Марк Аврелий в събитието. До 177 г. той управлява сам, след това споделя властта с Комод.

Особено войните с германските племена правят смутно управлението на Марк Аврелий. В 166 г. те се спускат от север и достигат до Аквилея. Военните действия срещу маркоманите и квадите, срещу сарматите заемат почти цялото време на зрелия му живот. Рядко в Рим, по лагерите край Дунав, зает с дипломатически ходове, в дефанзивни операции и уреждане на провинции, Марк Аврелий отблъсква на север варварската сила, без да се справя с нея окончателно. И смъртта на 17 март 180 г. го сполетява далече от Рим. (По-голямата част от записките той диктува на свой секретар по военните лагери — вечер, останал сам, за отмора и подкрепа.) В 175 г., когато е зает с уреждането на провинциите Маркомания и Сарматия, на Изток вдига бунт Авидий Касий, тогава наместник в Сирия, откъдето е родом. Поддал се на слуха, че Марк Аврелий е мъртъв, той се провъзгласява за император. Бунтът е потушен след неколкomesечни военни действия, а Касий убит от верни хора на императора. Марк Аврелий държи реч в сената, за да оправдае операцията. След това посещава източните провинции, където умира фаустина.

Странно звучат сведенията за преследването на християни по време на управлението му при наличието на толкова общи тонове между записките и раннохристиянската литература. Но идеологията и реалността в повечето случаи се разминават. Марк Аврелий следва отечествените традиции и е върховен пазител на традиционните култове, които християните отказват да изпълняват. Той ги преследва като отцепници от обидността на римския свят, но и лично не приема поведението им, особено ригоризма, основан на чистото изповедание, а не на аргументирано убеждение. Затова е разбираемо, че в процеса, който води неговият учител стоикът Рустик, дезертиралият в лагера на християните стоик Юстин е осъден на смърт заедно с шестима свои

ученици. Разбираеми са и екзекуциите на християни в Лион през 177 г., които успокояват недоволната езическа маса.

Освен с външни войни императорът има грижи и с вътрешни бунтове — на фелахите в Горен Египет, на войници. Разбойнически дружини кръстосват Галия и Испания. Добавят се природните бедствия и епидемии. В 162 г. Тибър наводнява Рим, в 177 г. земетресение разрушава напълно Смирна. Донесената от Изток след войната с партите чума опустошава на няколко вълни много области на империята. По всяка вероятност и самият император става нейна жертва.

Марк Аврелий допуска голяма грешка, като нарушава установилия се от края на предишния век ред на предаване на властта чрез осиновяване. Наистина Траян и Адриан нямат синове като него, но не толкова правният принцип го кара да остави властта на сина си Комод. Изглежда така си казва думата набиращото сили самосъзнание на монархията. Заел престола, неинтелигентният Комод не успява да се съпротиви на предразполагащата към произвол абсолютна власт. В императорското обкръжение философите отстъпват на освободени роби лумпени. Понеже сред тях има християни, Комод проявява търпимост към християнството. Но той е почти пълна противоположност на нравствено строгия си баща. Другарува с гладиатори. Завръщайки се от германските походи след смъртта на баща си, той влиза в Рим на триумфална колесница заедно със своя камериер любовник, облечен в женски дрехи.

Седемдесетте и осемдесетте години на II век, когато управлява Марк Аврелий, са край на една епоха, считана за мирна и благоденстваща, възхвалявана от историци и оратори, дори от опозиционно настроени люде като Епиктет. Рим е силен, административно и военно уреден, покрит с градове. От Мала Азия до Испания те имат еднакъв вид. Светът на тази градска култура с единна физиономия претопява народностните различия и поставя в контакт хора с различен произход и менталитет. В това време светът е широко отворен особено за интелектуалците оратори и философи. Отворен е и за движението на стоки. Никога по-рано и по-късно в античността търговският обмен няма такъв ръст както във II век. Същевременно, колкото и уредени да са римските пътища, селските райони в Британия, Египет и Тракия остават затворени и незасегнати от това

движение. Римските градове са все пак оазиси в пустинята на един древен бавно променящ се ред. Времето не тече с еднаква скорост в луксозната вила с парно отопление и в селската колиба. В този смисъл римската империя съвсем не е пространство на компактна материална цивилизация.

Хората са по-свързани посредством определени идеи и настроения. Равенството е между идеите, които тревожат времето. Оформило се като термин също в епоха на отворен свят — в епохата на елинизма, сред киници и стоици, сега то се упражнява в поведението на философи и религиозни проповедници, занимава християните, също и Марк Аврелий. Брожението около идеята за равенството е симптом за остро усещаното неравенство. Един от ключовете към разбирането на Марк-Аврелиевото време е проникването в реалното неравенство, в напрегнатата обществена йерархия, в строгия регламент на правата на съсловия и прослойки.

Силата на римската обществена вселена е в регламентирането.

Отношението свободен-роб остава на заден план. По-съществено е, че и свободните, и несвободните са силно разслоени. Правата и обезправеността са еднакво проникнати от йерархия. Римското общество е вертикално удостоверено. Има време до 212 г., когато император Каракала разпростира правото на гражданство върху всички свободни в империята. В годините на Марк-Аврелиевото управление деленията римски граждани, латинци, peregrini и дедитиции са все още валидни — четири правови кръга с различни закони, вътрешно разслоени на висша прослойка и плебс. Преминаването от един в друг кръг става трудно. При постъпването на мъж в легион римско гражданство се получава автоматично, но дори императорът не може да обяви дедитиций за римски гражданин и може да го стори по-лесно за грък отколкото за египтянин. Бюрократичният ред на това време започва да произвежда титлите, които стават правило във византийската епоха.

Същевременно общественият интерес е понижен, градските управи са немарливи. Чрез излъчени от конническото съсловие вездесъщи прокуратори императорът на практика контролира всичко. Той е почти самодържец, чиято воля и характер се отразяват решително върху конкретния ход на събитията. Почти нищо не е останало от опозицията на старата римска аристокрация. Не за

времето на Марк Аврелий казва стоикът освободен роб Епиктет, че мнозина стават консули с целуване на ръка. Но същото повтаря за автора на записките злополучният победител на партите Авидий Касий.

Марк Аврелий употребява често думите общество и обществен. Обществото е негова конкретна грижа, цел и идеал за човешко съществуване. Но той не прави разлика между общество и общност и по-често говори за човешката общност, за идеалното положение на личностно равенство, по-съвършено от обществената йерархия. Разбира се, общността не е само идея, която се обсъжда от стоици и християни на онова време. Тя се реализира в християнските комуни, както и в разнообразните сдружения и клубове — на ветерани, съученици, в дружествата, осигуряващи срещу редовна вноска богато погребение. Хората облекчават общественото неравенство в рамките на по-малки общности, където се чувствуват не само равни, но и по-активни. Грижата по поддържането на обществения ред лежи основно на плещите на императора и неговите чиновници.

Потиснатата от регламенти социалност намира отдушник в крамолите между партиите в цирка. Развихрящите се страсти по време на гладиаторските състезания, крайностите на цирковото забавление са проява на деформираната публичност на римлянина от императорската епоха. Хората искат горящи и разкъсвани тела. Това, че Антонин Пий и Марк Аврелий забраняват не само убиването, но и измъчването на роби, не се отнася до изстъпленията в цирка. Тертулиан съобщава за надбягвания на колесничари в горящи дрехи. За да представят самоизгарянето на Херакъл, обучават престъпник, който трябва да изиграе смъртната си присъда.

Не е изключено да е изпълнил ролята си с подобно перверзно удоволствие, с каквото е бил наблюдаван от зрителите. Разпъването, разкъсването, живото изгаряне са образни термини на епохата, особен израз на потиснатата и деградирала римска социалност.

Освободен от отговорност за обществения си живот, уреждан от специализираната бюрократична машина, римлянинът на втория век започва да се държи универсално, това става и с обществено най-заетият, с Марк Аврелий. След дневните си задължения на военачалник уединен в шатъра си той се чувства гражданин на света и мисли с универсалните категории на стоическата философия.

Универсално е поведението на скитащите от град на град философи и ретори, както и на християнските проповедници. Универсална е по характер и дейността на толкова многото учени и писатели на времето — на съставителя на съновник Артемидор, на изследователя на военната стратегия Полиен, на събирача на любопитни истории и факти Авъл Гелий, да не говорим за величините на Лукиан и Апулей, различни по дух, но настроени еднакво универсално. Става проблем както широко отвореното назад минало, така и откритият свят на настоящето, по който интелектуалците на епохата бродят неспокойно.

Оттук следват крайностите на тогавашната религиозност и суеверие. Светът се отваря за всякакви божества. Чужди монотеистични вярвания се вплитат в елинския и римския политеизъм. В това отношение Марк Аврелий е непоследователен като времето си. От една страна, мисли политеистично като римлянин, от друга, вярва в единна, пронизваща цялата вселена сила на вездесъщо божество. Често се изразява и деистично като епикуреец: божествата са идеални безсмъртни същества, които не се намесват в живота на вселената. Императорът има широк избор от форми на вяра и се колебае между тях. Не иска да вярва на магьосници и астролози, от каквито гъмжи край него, но се случва и да им вярва. Подведен от свой суеверен генерал, се поддава на модата на оракула на Александър от Абонотих в Мала Азия и изпълнява заръката на прорицанието, че ще си осигури победа, като пусне преди битката два увенчани лъва във водите на Дунав. Както предава Лукиан, германците претрепват изплувалите на другия бряг животни и разбиват римляните.

Объркан от толкова божества, верният на традициите вярващ е непрекъснато зает с ритуали. При пътуванията си ораторът Елий Аристид и Апулей посещават Всеки изпречил се на пътя им храм. Колкото по-встрани и по-долу стои някой, толкова по-изложен е на изкушението да вярва във върховно божество — римските легионери почитат Митра, обезправените християнския бог или египетската Изида. Има опити традиционните римски и елински божества да се разполагат в йерархичен ред, което е един вид реплика на римската обществена йерархия. Между страстите на епохата е идеята за явяващото се божество. Самият Марк Аврелий вярва в божията видимост. Образовани хора като Апулей ни най-малко не се съмняват в съществуването на призраци. Да не говорим за вярата в пълната

предопределеност на всичко и за всемогъществото на астрологията, която е търсена дори за такива дреболии като определянето на подходящо време за подстригване и бръснене.

Неизброимите надписи по религиозни въпроси свидетелствуват, че независимо от общественото си положение всички еднакво вярват в отвъдното съществуване. По този въпрос Марк Аврелий се колебае между няколко възможности. Но тъкмо записките убеждават, че мислите около възможното безсмъртие се активизират от острото усещане за преходността на живота. Смъртта е централната лична тема на „Към себе си“.

Усещането за ефимерността на човешкия живот и вярата в безсмъртието вървят като че ли ръка за ръка. Както в записките на Марк Аврелий горчивите заключения за нищожните граници на човешкото съществуване се уравновесяват от вярата във вечността на постоянно обновяващата се разумна вселена, така и в самия живот реалните страхове около болестите и смъртта се балансират от крайности като тържественото самоизгаряне на киническия философ Перегрин на Олимпийските игри в 165 г., описано от сатирика Лукиан. Основата е една и съща — римската духовна вселена на онова време, човекът, осъзнаващ ценността на своята вътрешна подвижност, но и нищожеството си пред величината на вселената. Въпрос на избор е дали усещането за собствената нищожност се конкретизира в ипохондрия, депресираност или вкус към наслаждаване, а ценността на своята духовна подвижност се означава като вяра в личното безсмъртие, безсмъртието на ума или на нещо друго. Представите за смъртта и безсмъртието са сложни знаци, по които може да се разчете реалното отношение между човека и обществената среда в определена епоха.

Казаното дотук визира контекста, в който се пораждат записките. Нататък е редно да говорим за текста в по-тесен смисъл на думата, за неговото послание и за формата, в която е осъществено. Можем да се произнесем по-точно за собственото му значение, ако открием конкретното отношение между послание и начин на изказ в него, ако отличим съобщението от средствата, с които то се прави. Би трябвало да опишем обмяната на двете страни, без да забравяме, че формата и съдържанието са слоести, че формата е носител на скрит аксиоматичен смисъл, а, от друга страна, определени авторови мисли и идеи имат

формален характер и служат за преносители на други контекстуални значения.

Какво представлява „Към себе си“ като форма? Един вид дневник, писан в продължение на десетина години след 166 г. извън Рим по време на продължителните походи срещу германските племена. Цялото се побира на 120 печатни страници и се дели на 12 части (Книги), всяка от които на свой ред се дели на параграфи. Първите две книги са писани по-късно от останалите, вероятно след оформилото се намерение да се придаде по-завършен вид на съчинението. Дали не с намерението да се публикува? Поне първоначално Марк Аврелий пише за себе си без желание да показва някому текста. Разбира се от нереторичния стил на записките. Те са рядък случай на лично и „неготово“ слово в античната литература. Императорът следва може би примера на Адриан, автор на подобни писани на гръцки бележки, недостигнали до нас. Или всичко започва с конспект за публичните беседи върху философията на стоицизма, които той държи по едно време в Рим, с неосъщественото намерение да напише трактат по тази материя? Така или иначе „Към себе си“ не е трактат, а личен размисъл и не възниква като текст за четене или слушане от друг. Предназначено за лично ползуване — това е значението на заглавието „Към себе си“ (Та eis heaution). Така се означавали личните книжа на императора в неговата канцелария.

Но заглавието придобива по-широк смисъл, започва да изразява увещателния характер на тази проза, това, че пишещият се наставлява. „Към себе си“ следва не само извънлитературния жанр на личните записки, но и литературния на т. нар. протрептика. Наставляването е утвърден жест в античната литература. Отначало в стихове, в дидактическият епос и в т. нар. гномическа поезия то е адресирано към конкретен друг, неразумен като брата на Хезиод или неопитен като любимеца на Теогнид. Ранната философска литература в стихове също е адресирана. По-късно протрептиката преминава в прозата и става любим жанр на римляните. Едно от най-богатите ѝ проявления са писмата на Сенека до Луцилий.

Въпросът е, че в протрептиката наставлението не е отправено към себе си. То няма дневниковия характер на записките. В това отношение „Към себе си“ е нещо уникално за традицията на античната литература. Принципно публичен, античният човек се обръща към

себе си винаги условно чрез лицето на някаква публика. Когато се държи по-интимно, пише писма другиму, които публикува, за да се четат. Оставането насаме е непривично за него. Той дори не чете насаме, а винаги някому и не пише сам, а диктува, както са диктувани и самите записки. Липсва му инстанцията собствена съвест, затова не познава и изповедния тон, истински постигнат три века по-късно в „Изповедите“ на свети Августин.

формата на разговарянето със себе си достига до Марк Аврелий по два пътя. Единият е жанрът на т. нар. диатриба. По произход тя е свободна улична проповед, диалог с въображаем опонент, който се опровергава с примери, взети направо от живота. Диатрибата се използва най-напред от философите киници, от които я заемат стоиците. Сенековите писма до Луцилий са по същество диатриби, както и „Беседите“ на Епистет, любимото четиво на Марк Аврелий. Диатрибата е неофициално, затова и значително по-лично слово от повечето прозаически форми на античната литература. Като фиктивен диалог с друг тя е предразположена към това да се превърне в един вид дневников разговор със себе си.

За обръщането към себе си Марк Аврелий е можел да намери образец и в питагорейската практика философът да се наставлява сутрин и да си дава отчет вечер за стореното през деня. Тази практика е отразена в т. нар. „Златни стихове“, приписвани на Питагор. Публично и диалогично настроената антична среда не помага те да прераснат в литературен жанр. Но може би подкрепена от скицата-записка за себе си, от наръчника с наставления към другите, който служи и на автора си („Наръчник“ е заглавието на второто опазило се съчинение от Епиктет), тази практика изиграва някаква роля диатрибният диалог с фиктивен друг да се преобразува във вътрешен диалог между по-съвършената и несъвършената страна на едно и също „аз“. Така със смесването на различни жанрове и отнемственето от предишните функции в прозата на Марк Аврелий се създава нова форма, способна да изрази отнасянето на човека към самия себе си.

Новото разбиране за човека, което се носи от тази форма, разделянето му на вътрешен и външен, на реален и идеален индивид, е само условие за изразяване. Актуализирането на това условие в словесната проява на „Към себе си“ се дължи на интровертната тенденция в онази епоха, на интереса към индивида като сложно

построение с вътрешен свят. Дължи се и на интровертизма на астеничната авторова натура, подкрепян от интровертната стоическа антропология, която усвоява императорът. Тези подтици допринасят за спояването на стария жанров материал в новата форма на дневниковото самонаставление. На свой ред и словесната форма способствува за осъзнаването на проблематиката, наложила оформянето ѝ. В този процес и двете страни са причиняващи и изпадащи в зависимост.

Дали обществено и лично обусловеното ново разбиране за човека, разделянето му на вътрешен и външен, на идеален и реален е съдържателният проблем на записките? Как се отнася към него развиваната от Марк Аврелий стоическа философия?

По-добрият отговор е двоен. Доколкото „Към себе си“ излага „догмите“ на стоицизма, стоическата философия трябва да се отнесе към страната на съдържанието на текста или, ако се изразим по-точно, към страната на посланието. Но записките очевидно нямат тази цел. Марк Аврелий не толкова следва и без това еkleктичния стоицизъм на Епиктет и Мусоний Руф, Колкото го прилага в определена житейска ситуация — своята, като средство за анализ и решаване на проблеми. По отношение на проблемите в тази ситуация, преди всичко към основния — на безпокойния неидентичен на себе си човек, разкъсан между реалното си „аз“ и едни или други идеални положения, стоическата философия е форма на изразяване, един вид език. Добрият анализ би трябвало да следва този двоен поглед, постоянната смяна на ракурсите на формата и съдържанието, която лежи в основата на всеки текст. И в случая от една гледна точка твърденията на Марк Аврелий повтарят и може би укрепяват традиционни стоически възгледи за човека, но, от друга страна, чрез тях и в несъгласие с тях авторът се изказва косвено по проблеми, по които античната традиция не допуска той да се произнася открито. Най-същественният измежду тези проблеми е собствената идентичност.

В ранния елинизъм, в условията на един отварящ се свят, когато възниква, стоическата философия отговаря на обществената нужда да се изрази по-абстрактно и по-общо идеята за човешката индивидуалност. Стоиците определят човека като „общностно“ (κοινωνικον) и като „разумно“ (λογικον) същество. Те дефинират индивидуалността като тип: 1) във връзка с другите индивидуалности,

и 2) във връзка със световния ред и разум (logos). Така се решава съществен проблем на дотогавашната антична антропология. Като преодоляват разбирането за абсолютната свързаност на човека със средата на обществото полис, чрез идеята за общността стоиците откриват гледната точка за отнасянето му направо към вселенския ред.

По друга линия, следвайки платонизма, те се занимават със строежа на човешкото същество — двуелементна (плът и душа) или триелементна (плът, дихание и разум) структура от материална и идеална страна, които представят вътре в човека външната космическа йерархия на пасивна материя и идеално ръководещо начало. Въпросът е, че стоицизмът се изразява за човешкия индивид само типово. Той го представя или като външно свързан с другите индивиди и с вселенския ред, или като обща структура от елементите разум, дихание и плът. Всъщност това не е структура в точния смисъл на думата. В духа на Платоновия „федон“ човекът за стоиците е не особеното отношение между трите елемента, а само разумът, осъзнатостта на своята свързаност с вселенския ред и останалите хора. Останалото — диханието и плътта се възприемат за нещо външно за човешката същност.

На тази основа стоическата антропология отхвърля многообразието от човешки индивидуалности. При опита да погледне на човека реално тя се „проваля“ в следната категоризация. Реалното човешко множество се разделя на три категории: 1) висшата — на философите, постигнали правилните възгледи (т. нар. dogmata), 2) по-ниската — на тези, които се стремят да станат философи (prokoptontes), и 3) най-ниската — на обикновените хора, които са като луди (manikoi), защото са изцяло подвластни на неправилни мнения (doxai). И ако само в категорията на лудите се наблюдава известно индивидуално разнообразие, то е, защото това е сферата на отречената оценена негативно действителност, поставена най-ниско в тази йерархия преход от низината на реалността към висината на идеала.

Конспективно изложената стоическа антропология подчертава функцията ѝ на идеология. Тя не е неутрален език, а вид решение, което може да се налага върху голям брой конкретни случаи, не за да ги опише и изрази като нещо особено, а за да преодолее особеността им чрез едно и също идеално положение.

Съвсем очевидно в „Към себе си“ Марк Аврелий се занимава с личността и живота си. На места той съобщава факти от своя живот — болестите, слабото зрение, страстта към четене, тягостите на дворцовия живот. Но те се стопяват в изведената обща за всяка индивидуалност структура на нисше и висше съществуване. Решението е ясно и едно — индивидът трябва да се стреми да стане независим от диханието и плътта, да се идентифицира със същностното начало на разума. Първите две съставки на човека са нещо отрицателно, което авторът на записките се надява да ограничи и отхвърли. Или казано по друг начин, пишещият трябва да преодолее особената връзка на реалното и идеалното в себе си, т. е. своята конкретна индивидуалност. За императора тя е отегчителна. Както и индивидуалността на всеки друг човек. От „шума“ ѝ той се отървава, като се категоризира според стоическата схема. Животът му бил подходящ за философстване, но пишещият не успял да се причисли към висшата категория на философите.

Очевидно поради това той има нужда от самонаставление, а не от философски трактат. А наставлението показва, че във всекидневието Марк Аврелий се държи като „луд“ — сърди се на своите приближени, отегчава се и се отчайва. По други документи знаем, че вярва на предсказания, че го движат политически амбиции. Реалното проявление на неговото „аз“ е далече от идеалната стоическа разумност. Записките са основното средство, за да не бъде луд, и ако не друго, поне да попадне в средната категория на „стремящите се“. Или казано на наш език, „Към себе си“ е документ за усилието на Марк Аврелий да надскочи конкретната си индивидуалност и по този начин да преодолее принципната неидентичност на всяко човешко същество, разкъсано между реалното си съществуване и съзнанието за един или друг възможен идеален ред.

Този начин за осигуряване на идентичност с отхвърляне е основан не пряко от особеностите на авторовата личност, а от културната среда. В границите на културата, с която е свързан Марк Аврелий, за индивида се мисли само по принцип, само типово. Конкретната индивидуалност като отношение между лично избрани ценностни положения и реална психофизиологична и характерова даденост не се улавя от съзнанието. Индивидуалността един вид се

надскача и успокоява с откриването на едни или други неиндивидуални съставки в нея.

Стоическата схема е пример за подобно надскачане. Ако индивидът е частица от световния разум, правеща го причастен към Вселената, и неговият разум повтаря принципа на вселенския логос, значи субективното е образ на обективността. Собственото „аз“, на което държи Марк Аврелий, е самият обективен свят, поместен вътре в човека. Вътрешният свят не само е конструиран като външния, но е и обърнат към него. В този смисъл записките на императора са чужди на психология и истинска субективност, човекът в тях продължава да е античен, т. е. принципно овъншен и космологично дефиниран. „Към себе си“ е привързано към езика на стоическата философия, който макар и обновен от времето на Сенека и Епиктет, остава зависим от насоката да не се допуска да се мисли нетипово и небитийно за човешката индивидуалност.

Това не означава, че в „Към себе си“ не са налице и други твърдения за човешката индивидуалност. Възгледът, че собствено своето на човека е разумът-ум в него, не е само чисто послание и в този смисъл съдържание на текста, но и форма, културно обоснован предел на възможността за осъзнаване на конкретната индивидуалност, език, който може да носи открито или контекстуално и други твърдения.

В този в повечето случаи имплицитен план от твърдения в „Към себе си“ човешката индивидуалност се разбира като съчетание от противоречиви емоции, изпитвани в контакта с околното и с другия човек. Заедно с влеченията, които разиграват човека марионетка, те са проява на материалната душа, на т. нар. дихание (рпнеума) и, общо взето, са нещо външно за човешката същност на разума, както напомня толкова пъти императорът. Но се долавя колебание. Авторската индивидуалност сякаш се определя реално от реакциите при общуването с другия човек — императорът се сърди, недоволствува, възхищава, умилява. Постоянно зависи от чувствата си към другите, както и следи за тяхното отношение към него, щом като толкова често се съветва да не прави това.

Дали външното поле на междучовешките отношения не е причината да се породи вътрешното поле от реакции спрямо другия човек и спрямо себе си като друг и дали това второ поле не е

съкровената субективност на човека? Традиционната измерителна система на Марк-Аврелиевия език не приема подобно твърдение. Независимо от това то е налице. В контекстуален план „Към себе си“ убеждава, че в условията на среда на свободна обмяна между достатъчно подвижни индивиди възниква представата, че човекът е определен от вътрешната си реактивност, че се утвърждава като индивид поради постоянното си различаване от разнообразните други, с които общува.

В контекста на записките е произведен още един възглед за човешката индивидуалност, който се отклонява от основното твърдение на платонизирания стоицизъм за покриването на човешката интимност с оценъчното интелектуално начало. От една страна, умствената дейност се изчерпва с избора на правилното положение. Повечето казуси в текста се решават именно така — бързо, с ясен избор на определена морална норма. Имплицитно обаче — издават го повторенията, новите варианти на вече решените казуси — се чувства колебанието на пишещия. В отделни случаи има по няколко норми, в други покрай основните правила странични. Веднъж решен, казусът попада в друг ъгъл на зрение. Току-що уговореното се отменя и поставя под въпрос.

Основната причина за тази неустойчивост в избора на ценността е липсата на ограничаващ отнемствен органичен колективен поглед. Стоическата философия е личен избор на автора, в самотата на дневниковото общуване със себе си и на диатрибния тон, чиято грижа не е оформянето на официално колективно пространство за действие. Марк Аврелий изпитва определени норми, за да ги приложи към собственото си поведение, към себе си като свободен, но самотен индивид. Когато се отнася към нормите, доколкото те са общозначими и регулират общото движение на всички, той избира леко, унищожава индивидуалността си, свежда конкретния проблем до типово решение. От друга страна, следвайки своята неидентичност на подвижен и вътрешно сложен индивид, той се колебае, изпитва затруднение да избере, мисленето му става кривуличеща сложна дейност и заедно с това нещо особено оцветено. Второто контекстуално разбиране за характера на конкретната човешка индивидуалност в „Към себе си“ е в неизразената, но ясно внушена идея, че тя се произвежда от колебанията на тази кривуличеща мисъл.

Твърдението на езика на стоическата философия е, че интимният свят на човека е разумът. Другите две твърдения — за емоционалната реактивност и кривуличещата мисъл, борба за интериоризиране на норми — са имплицитно дадени в записките на Марк Аврелий. Твърдението на езика не е гола форма, нито външна принуда. От друга страна, имплицитните твърдения за конкретната индивидуалност на човека не са дадени като отделно или маргинално послание, а са вградени в структурата на сложното твърдение на текста. По подобен начин и структурата на „аза“ на пишещия се получава от отношението между идеалното свръх-аз на разума принцип, удостоверяващ наличието на обективното начало на космоса в човека, и по-реалните азови проявления на емоционалната и оценъчната реактивност. Авторът, разбира се, не приема тази динамика и не разбира своето „аз“ като един вид ставане на своята особеност. Той следва своя платонико-стоически език.

Поради липсата на сравнителен материал не е сигурно какъв е приносът му и какво място заема в традицията на този език. Сигурно е обаче, че платоническият стоицизъм в записките е носител на идеала, чрез който се говори за актуалността не за да се каже нещо конкретно за нея, а по-скоро за да се отърве пишещият от нея. Марк Аврелий се освобождава най-напред от собствената конкретна индивидуалност. И ако в задния план на емоционалната реактивност и разсъдъчната неустойчивост или в отделни изразителни образи в текста на записките авторовата индивидуалност просветва за миг, иначе тя е постоянно възвеждана до обективността на разума бог. По подобен начин е редуцирана актуалността на онова време. В разсъжденията на Марк Аврелий тук-таме се долавят настроенията на епохата и още по-дискретно самото обществено време. Платонико-стоическите схеми обаче не предлагат нужния инструментариум, за да се проникне в актуалното положение на нещата. Нито разбирането за йерархията в космоса, нито идеята за общността са пряко приложими към полето на актуалното.

Но за това липсва и намерение. Всъщност задачата е да се стопи външната актуалност, проблемите на реалното „тук и сега“ да се сведат до дълготрайни по-обща положения на идеален свят, който служи за опора срещу заплахата на трудно определяемата сегашна реалност. Това е абстрактно решаване на проблемите, решаване с подмяна.

Визирането на своята индивидуалност и на своето конкретно време с въздигането им до идеалните моделни положения, които ги обуславят, е подход на трансцендентно разбиране на своето. Той е свойствен за античното реагиране. Нуждата да разберем Марк-Аврелиевия еkleктичен стоицизъм не пасивно като съобщаване на възгледи, а като функция отправя към две свързани гледища — стоицизмът в „Към себе си“ е етически идеализъм, който служи, за да се говори на неговия език за проблемите на личната и обществената актуалност и който същевременно е идеално положение за решаване на тези проблеми с един вид освобождаване от тях. Остава открит въпросът доколко това е собствено антична философска ситуация и доколко процедура на всяко философско мислене. Да се отговори на този въпрос би означавало да се разделят ясно конкретноисторическият и универсалният момент в мисленето на Марк Аврелий, което не е нито възможно, нито необходимо.

Във всеки случай особеният начин на мислене в записките на Марк Аврелий зависи от формата на диатрибата наставление към себе си. Само този вид нереторизирана проза, предназначена за собствена употреба, е била в състояние по онова време да предаде свободната кривуличеща мисъл, предните и задните планове на това лично, максимално интериоризирано слово. Това би било невъзможно в рамките на поезията, ораторската или трактатната проза. Така че няма философия изобщо, а различни типове философствуване, свързани с определени видове текст, които като скрити мислителни жестове подпомагат и окръглят мисленето на философствувания. Стереотипите на текстовата форма са само привидно нещо външно на посланието на текста. Затова в хода на предложения прочит на „Към себе си“ говорихме за формалните моменти в изповядвания от Марк Аврелий стоицизъм, но и за мислителните възможности на използвания от него прозаически изказ.

Това е второто издание на „Към себе си“, следващо първото в библиотека „Хермес“ от 1986 г. Отстранени са известни грешки и пропуски, подобрили са редица тълкувания, внесени са добавки в студията към превода.

Тук е мястото да напомним, че със значителни откъси от малката книжка с лични напътствия на римския император българските

читатели се запознават най-напред в изпълнения от Кирил Христов превод на съчинението на френския историк Ернест Ренан „Марк Аврелий и краят на античния мир“ (Пловдив, 1898 г.). В началото на нашия век се явява и целият текст на български (Марк Аврелий. Размишления към самия себе си. С., без г. и Размишления към самия мене. Превод Р. Стоянов. С., 1914)

Струва си да се питаме как е бил възприеман в ония години този превод със замъглени и изместени термини. Може би универсално моралистично и дидактично, ако потърсим паралели между него и някои творби на Вазов и Михайловски от същото време. Може би неадекватно, но по-непосредствено и живо, отколкото се възприема настоящият превод, направен от старогръцкия оригинал и стремил се да предаде по-точно термините, особената въпросно-отговорна ритмика. Както и необичайните за българската литературна реч елиптични изречения и дълги периоди. Те може би натежават на читателя. Но така или иначе освен от преките си твърдения текстът се гради и от своята стилистика. Затова е по-добре да нацърбим нашия език, отколкото да отстраним стилистичната форма, с която Марк Аврелий поддържа едно от основните си твърдения — че нещата в света са взаимосвързани и подчинени. Не бива да искаме от всяка реч подобна звучност и красота. Когато се изразяват необичайни неща, неизбежно е да се засегне обичайното благозвучие. Ако не винаги, то поне в някои случаи под грозното се крие бъдещо красиво.

Богдан Богданов

ПЪРВА КНИГА

1. От дядо си Вер#1 добротата и уравновесеността.

2. От спомена за доброто име на моя родител — скромността и поведението на мъж.

3. От майка си#2 благочестието, щедростта и въздържанието — не само от злосторно действие, но и от достигане до такава мисъл; още простотата във всекидневието и да се държа далече от богателия начин на живот.

4. От пращядо#3 си да не посещавам обществените училища, а да се уча от добри учители у дома и да знам, че за такава нещо човек трябва да харчи с широка ръка.

5. От моя възпитател — да не бъда нито от зелените, нито от сините, нито за късите, нито за дългите щитове^[1], също издръжливостта на трудности и да се нуждая от малко. Сам да си върша работата, да не се занимавам с много неща наведнъж и да не допускам до себе си клевети.

6. От Диогнет да не ме занимават суетни неща, да се отнасям с недоверие към това, което разправят разни чудотворци и магьосници в своите заклинания, отпъждания на духове и други подобни действия. Да не отглеждам пъдпъдъци# и да не се отдавам на подобни страсти. Да понасям да ми се говори открито. Да ми стане близка философията, както и това да чуя най-напред Бакхий, след това Тандасид и Марциан#. Да пиша диалози още от момче. Да обикна покрития само с кожа нар и всичко друго от този род, присъщо за елинския начин на живот.

7. От Рустик убеждението, че характерът ми се нуждае от оправяне и постоянни грижи. Да не влизам в софистически спорове и да не пиша на отвлечени теми, нито да произнасям подбудителни слова и да се стремя да изумя хората, представяйки се за човек, който се занимава с много работи или върши благодеяния. Да стоя далече от реториката, поезията и изискания стил. Да не обикалям у дома облечен в тога, нито да се поддавам на друга подобна суета. Да пиша просто

писмата си като онова писмо, което той беше писал на майка ми от Синуеса. А спрямо разсърдилите се или провинилите се да се показвам отстъпчив и готов за помирение, щом пожелаят да дойдат при мене. Да чета внимателно, а не да се задоволявам с един общ поглед, и да не се съгласявам лесно с хора, които говорят за нещата отгоре-отгоре. И да прочета беседите на Епиктет, които той ми донесе от дома си.

8. От Аполоний да бъда независим и без колебание устойчив. И дори за най-кратко време да не отвърщам поглед от разума. Винаги да бъда еднакъв — при силна мъка, когато съм загубил дете, при дълга болест. Ясно да видя от жив пример, че един и същ човек може да бъде и крайно енергичен, и благ. Да не показвам отегчение, когато някому нещо се обяснява. И че видях човек, който открито смяташе своя опит и изкуството да предава другиму теоретическите си принципи за най-незначителното от своите качества. Че научих как да приемам добрините, които е прието да се правят между приятели — нито отстъпвайки пред тяхната настоятелност, нито отпращайки ги грубо.

9. От Секст да бъда приветлив и примера за дом, в който владее редът на бащиното единоначалие. Възгледа да се живее съобразно природата и безизкуственото достойнство. Грижливо да следя какво желаят моите приятели. Да понасям простите хора и тези, които не се опират на теоретически принципи. Да мога да се свързвам лесно с всички хора така, щото, както при него, ласкавата ми беседа да не допуска никакво ласкателство и да кара в същото време да се отнасят към мене с най-дълбоко уважение. Изкуството в ясен вид и последователно да откривам и да разполагам в определен ред нужните за живота основни възгледи. Никога да не допускам дори само външно да изразя гняв или някакво друго чувство, но да бъда колкото се може по-незасегнат от чувства и същевременно преизпълнен с привързаност. И да говоря добро за другите без много шум. И това как да зная много без показност.

10. От филолога Александър да се пазя да укорявам и да не се подигравам на човек, произнесъл варварска дума или нещо неправилно или неблагозвучно. Да казвам благосклонно само това, което би трябвало да се каже — във формата на отговор, на одобрително допълнение или вметване и да се произнасям за самия предмет, а не за употребената дума. Та по този или по друг подобен начин — с умерено скромно напомняне, което не се натрапва.

11. От фронтон да обърна внимание в Какво клеветничество, двуличие и лукавство изпадат тираните и че така наречените у нас патриции са доста безчувствени хора.

12. От платоника Александър да не казвам и да не пиша някому в писмо често и без нужда, че съм зает и по този начин постоянно да отклонявам онова, към което ме задължават отношенията ми с моите другари по живот, като се извинявам, че съм зает.

13. От Катул да не се отнасям с пренебрежение. Когато приятел ме вини за нещо, и дори укорът му да е неоснователен, да се опитам да възстановя обичайните отношения. От все сърце да говоря добре за учителите си, както се разправя, че правили Домиций и Атенодот. И да се отнасям с истинска обич към децата си.

14. От брат си Север# обичта към семейството, истината и справедливостта. И това, че благодарение на него ми станаха известни Тразей и Хелвидий, Катон, Дион, Брут и получих ясна представа за демократичното управление, основано на равенството и на еднаквото право да се говори, за императорската власт, която от всичко най-много цени свободата на управляващите. От него още неотстъпно и без промяна да ценя философията. И също ревностно да върша добрини и да бъда щедър. Да бъда изпълнен с добра надежда и да вярвам в обичта на приятелите си. Да не лицемеря с тези, които съм порицал. И да не се налага приятелите ми да гадаят какво искам и какво не искам, а да е ясно.

15. От Максим да се владее и да не се суея за нищо. Да запазвам доброто си настроение и при други трудни обстоятелства, а също и в болест. И доброто съчетаване в характера на мекота и достойнство. Да изпълнявам задачите си, без да се оплаквам. Когато говоря за нещо, Всички да вярват, че и така мисля, а когато върша нещо, че не го върша с лошо намерение. Да не се чудя и да не изпадам в изумление и никога да не бързам, да се суея или да се чудя какво да правя; или да унивам и да бърча чело, а после да изпадам в гняв или да ме обзема недоверие. Да правя благодеяния, лесно да прощавам и да бъда правдив. И да оставям впечатление на човек поначало безукорен, а не на станал такъв с оправяне. И това, че никой никога не си помисляше, че той го гледа отвисоко, нито допускаше да се смята, че стои по-горе от някого ...#

16. От баща си# кротостта и да държа без всякакво колебание на това, което съм решил след дълго премисляне. Да не гъделичкат

тщеславието ми така наречените почести. Също трудолюбието и постоянството. Да изслушвам тези, които могат да ми предложат нещо общополезно. И непреклонно да отдавам всекому заслуженото. Опитва да знам кога има нужда от налягане и кога — от отпускане. Да се откажа от любовни истории с момчета. Да мисля за свързаността си с другите, но да не допускам моите приятели да отсъствуват от трапезата ми и да не са непременно с мене, когато пътувам, а ако са ме оставили поради свое задължение за известно време, да ме намират винаги същия. Грижата, когато участвувам в съвет, да изследвам точно и упорито даден въпрос, а не да се отказвам и да ми е достатъчно първото, което ми дойде наум. Да пазя приятелите си, като не допускам нито бързото пресищане, нито страстното вкопчване. Във всичко да се стремя да съм си достатъчен и ведър. Отдалече да предвиждам, като премислям и най-незначителните детайли, но без поза. Да съдържам овациите и всякакви форми на ласкателство, насочено към мене. Да следя неотменно за основните нужди на държавата, като разпределям правилно държавните средства и търпя критиките, които ми се отправят по въпроси от подобен характер. Да не съм суеверен в отношенията с боговете, нито в отношенията си с хората — угодлив демагог, който гледа да се хареса на тълпата; винаги да съм трезв и устойчив и никога лишен от чувство за мярка и вкус новатор. А с вещите, които правят живота удобен и които случаят предлага обилно, да си служа скромно и същевременно открито, така че, когато са налице, безизкуствено да ги ползувам, а когато ги няма, да не ми липсват. И никой да не каже за мене, че съм празнодумец, шут или педант, а че съм зрял и завършен човек, комуто не действуват ласкателства и който е способен да ръководи както своите, така и чуждите дела. Освен това да ценя истинските философи, а останалите да не обиждам, но и да не им бъде лесно да ме подвеждат. Още да бъда приятен събеседник, но без да прекалявам в това. Да се грижа умерено за тялото си, но не като човек, обичащ живота, и не да го крася или да се отнасям немарливо към него, а така че вследствие на грижата ми почти да няма нужда от лекарска помощ, от лекарства или мазила. Особено това: да се съгласявам без завист с хората, които са вещи в нещо — примерно в красноречието, познават законите, човешките обичаи или нещо друго — и да им съдействувам, за да си спечелят име, всеки в своята област. И като върша всичко съобразно

отечествената традиция, да не личи, че правя това, че спазвам отечествената традиция. Да не се движа и местя постоянно, а да мога дълго и на едно и също място да седя и с едно и също нещо да се занимавам. Също като него веднага след острите пристъпи на главоболие да се заемам с обичайните си дела свеж и с нова сила. Да нямам много тайни, а съвсем малко и рядко, и то отнасящи се само за държавата. Да бъда разумен и умерен в уреждането на обществени празници, при строителни работи, народни подаяния и други подобни начинания като човек, чиято цел е да извърши необходимото, а не да се сдобие със слава за извършеното. Да не се къпя по никое време, да не си строя къщи, да не измислям нови блюда, нито да се замислям за тъкътата и цвета на дрехите си или за възрастта на слугите. Да не забравям, че тържественото одяние в Лориум често го отвеждаше направо от чифлика и земите му на юг в Ланувиум; и това как се отнесе към молбата на митничаря в Тускулум и изобщо реакциите му в подобни случаи. Като него никога да не съм намусен, обзет от лъжлив срам или от гняв, щото някой да каже: „Чак се е изпотил“. Всичко да подлагам на подробен анализ, все едно, че с нищо друго не съм зает — спокойно, подредено, без колебание и в съгласие със себе си. За него отива да се каже това, което се разказва за Сократ: че можел както да се въздържа, така и да се наслаждава на нещата, от които хората трудно се въздържали и пред чиято наслада отстъпвали лесно#. А това да си силен, устойчив и трезв в единия и в другия случай е присъщо за мъж с непоколебим и здрав характер, какъвто се показва той по време на отвелата го в гроба болест.

17. На боговете дължа, че съм имал великолепно деди и родители, прекрасна сестра# и отлични учители, добри близки и роднини и добри приятели — почти за всички мога да го кажа. И че спрямо никой не се случи да сбъркам, макар че имах наклонности, които, ако се случеше, можеха да станат причина да сторя нещо подобно. На божието добро дело се дължи, че нямаше такова стечение на обстоятелства, което да ме покрие със срам. И това, че недълго бях отглеждан при незаконната жена на моя дядо. Както и това, че бях младолик и че не станах мъж по-рано, отколкото трябва, а дори по-късно. Че ме ръководеше и бях подчинен на баща#, който се стремеше да премахне всякакво важничене в мене и да ме накара да разбера, че човек може да живее в дворец и да не се нуждае от телохранители,

парадни одежди, от тържествено осветление, статуи и други подобни прояви на надменен блясък, а че може да се сдържа и да живее съвсем като обикновен човек и че по този начин няма да се принизи, нито ще занемари това, което е нужно да върши в качеството си на повелител на държавните дела. Че случих с такъв брат#, чийто характер можеше да ме подбуди да се заема със себе си и който ведно с това ми доставяше радост с преценките и обичта си. Че ми се родиха деца#, нормални телом и не ненадарени. Че не напреднах особено в заниманията с реторика и поезия, както и в останалите занимания, в които вероятно щях да се задържа, ако бях усетил, че вървя добре. Че навреме сдобих възпитателите си с почетните длъжности, които според мене те желаеха, а не го отложих, казвайки си, че понеже са още млади, ще го направя по-късно. Че познавах Аполоний, Рустик и Максим; че ясно и много пъти можах да осъзная какво представлява природосъобразният живот. Така че, доколкото зависи от боговете, от предаденото и приетото, от внушеното ми от тях, вече няма никаква пречка да живея природосъобразно, но аз съм виновен, че все още не успявам напълно и не спазвам божии напомняния, ако не трябва да кажа, уроци. Това, че тялото ми продължава да устоява в един толкова изнурителен живот, Че не съм имал работа нито с Бенедикта, нито с Теодот, а и по-късно, когато ме е обхващала любовна страст, съм оздравявал. И че при честото ми сърдене на Рустик, не съм направил нищо за което да се разкайвам. Че майка ми, която трябваше да умре млада, се случи все пак да живее в последните си години заедно с мене. Че колкото пъти пожелах да помогна на беден или на човек, нуждаещ се от пари за нещо друго, никога не ми беше казано, че няма откъде да се вземат. И че аз самият не изпаднах в подобна нужда, така че да трябва да заемам средства от друг. Че имах такава жена — толкова покорна, любеща и скромна#. Че разполагах с толкова добри възпитатели за децата си. И че ми бяха открити насън и други неща, но и помощни средства срещу храненето на кръв и световъртежите, а и това в Кайета като един вид прорицание. Че когато пожелах да се заема с философия, не попаднах на някой софист и не седнах да правя разбори на автори и силогизми или да се занимавам с разсъждения за небесните явления.

Всичко това стана благодарение на помощта на боговете и на случая.

При квадите на брега на Грануа

[1] За имената в текста виж азбучния показалец [↑](#)

ВТОРА КНИГА

1. Щом отворя очи, да си кажа: „Ще срещна любопитни, неблагодарни, надменни, коварни, завистливи хора, ще срещна егоисти. Станали са такива, защото не знаят какво е добро и какво — зло“. А аз понеже съм съзрял, че природата на доброто е красивото, а на злото — грозното и че дори природата на този, който греша, ми е сродна, не със същата кръв и семе, а защото е причастна към ума и има в себе си божествен дял, знам, че никой от тези хора не може да ми навреди и никой с нищо грозно не ще ме засегне. Нито мога да се разгневя на своя сроден, нито да го намразя. Родили сме се за съдружие като краката и ръцете, като клепките и зъбите на горната и долната челюст. Да си противодействуваме е противно на природата. А да се възмущаваме и отвърщаваме от някого е един вид противодействие.

2. Това, което съм, е плът, дихание и ръководно начало. Остави книгите. Не се разсейвай повече. Не е позволено. Но презри плътта като човек, който вече умира. Тя е мръсна Кръв, кости, Крехка тъкан от сплитаци се сухожилия, вени и артерии. Забележи и диханието какво представлява — вятър, винаги нещо различно, постоянно бълвано и наново поглъщано. Ръководното начало е третата ти съставка. На следното обърни внимание. Възрастен си. Не го оставяй повече да робува и да бъде разигравано като марионетка от егоистичните ти пориви. И не допускай да негодува срещу предопределеното и настоящето или да гледа с недоверие към бъдещето.

3. Божиите дела са изпълнени с промисъл, а делата на случая не стават, без да се вплита и заприда в тях природата на нещата, които се уреждат с промисъл. Всичко произтича оттам. Добавя се необходимостта и изгодата за вселената, от която си част. За всяка част от природата благо е това, което му се предлага от всеобщата природа и което я съхранява. А съхраняват вселената както промените на елементите, така и промените на съставените от тях тела. Ако това са основни положения, нека са ти достатъчни. Отхвърли жаждата за

книги, за да умреш не в роптаене, а наистина благ и от сърце благодарен на боговете.

4. Припомни си откога отлагаш тия работи и колко пъти взимаш отсрочка от боговете, без да я спазваш. Нужно е вече да разбереш от коя вселена си част и на кой неин уредник си издънка и че е определен пределът на твоето време. Ако не го употребиш, за да се проясниш, то ще си отиде и ти ще си отидеш и повторно няма да бъде възможно.

5. Във всеки час твърдо като римлянин и мъж гледай да вършиш, каквото вършиш в момента, с подobaващото непресторено достойнство, с любов, независимост и справедливост. Гледай да не зависиш от никакви други представи. Ще го постигнеш, ако всичко, което вършиш, вършиш като последното в твоя Живот — не необмислено и повърхностно и не отвърнат поради страсти от здравия разум и не неискрено, нито воден от себелюбие и недоволство от това, което ти е отредено. Виждаш колко малко е нужно да се овладее, за да се преживее животът успешно и благочестиво. Защото от човек, който спазва това, и боговете нищо повече няма да искат.

6. Зле, зло се отнасяш към себе си, моя душа. И няма да има време да си окажеш нужната почит. Ограничен е човешкият живот. Твоят вече е почти изчерпан, а ти не си се почела и продължаваш да търсиш своята сполука в душите на другите хора.

7. Нека не те разсейват външните събития. Намери време да научиш нещо добро и престани да блуждаеш. Нужно е вече да се пазиш и от другата заблуда. Глупави са и потъналите в дела и накрая уморени от живота хора, неразполагащи с цел, към която да насочат всички свои начинания и изобщо всички свои представи.

8. Това, че човек не обръща внимание Какво става в душата на другия, не може да го направи лесно нещастен. Напротив — няма как да не бъде нещастен онзи, който не следи движенията на собствената си душа.

9. Нужно е да си припомняш постоянно Каква е природата на Вселената и каква е твоята и как се отнася тя към първата и каква част от какво цяло е, както и това, че никой не ти пречи винаги да действуваш и да говориш в съответствие с природата, от която си част.

10. В своето сравнение на грешките#, доколкото е обичайно да се прави подобно сравнение, Теофраст съвсем по философски твърди, че грешките на страстта са по-тежки от тези на гнева. Защото очевидно

разгневеният се отвърща от разума поради някаква мъка и скрито стягане на сърцето. Докато оня, който греши поради страст победен от удоволствие, по някакъв начин се оказва по-разпуснат и по-женствен в грешенето. Та правилно и достойно за философ е неговото мнение, че прегрешението заради удоволствие заслужава повече укор от прегрешението поради мъка. Поначало за първия може да се каже, че по-скоро друг е постъпил зле с него и като му е причинил мъка, го е принудил да се разгневи. Докато при втория подтикът за сторената неправда е в самия него, в това, че страст го е подтикнала да стори нещо.

11. Така трябва да правиш, да говориш и да обмисляш всичко, все едно, че в следващия момент ти предстои да напуснеш живота. Не е страшно да си отидеш от хората, ако има богове. Защото те няма да ти сторят зло. Ако ли пък няма или те нехаят за човешките дела, за какво ми е да живея в свят без богове и без промисъл? Но богове има и те полагат грижа за човешките дела и цялото им внимание е насочено към това, човекът да не попадне на действително лошото. И ако сред останалите неща имаше някое лошо, те сигурно щяха да се погрижат всеки да е в състояние да го избегне. Но как това, което не прави лош човека, може да направи лош живота му? Всеобщата природа не би направила този пропуск — нито поради незнание, нито знаеща, но неможеща да се предпази или поправи. Нито поради безсилие, нито поради неумение тя би проявила подобна немарливост — да допусне доброто и лошото да се случват еднакво и без разлика както на добрите, така и на лошите хора. Смъртта и животът, славата и безславието, мъката и удоволствието, богатството и бедността, всичко това се случва еднакво както на добрите, така и на лошите, защото не е нито прекрасно, нито грозно, тоест не е нито добро, нито лошо.

12. Колко бързо изчезва всичко — и самите тела във вселената и споменът за тях във вечността. Каква е природата на всичко сетивно и особено на онова, което ни примамва с удоволствие, плаши с мъка или заслепява тщеславието на хората с празната си външност. Колко евтино, презряно, нечисто и изложено на гибел е то в оценката на умствената способност. Какво представляват хората, чиито мнения и гласове са си спечелили слава?# Какво представлява смъртта? Ако човек я разгледа сама по себе си и като подложи на анализ понятието, отдели съпровождащите го празни представи, ще достигне до възгледа,

че тя не е нищо друго освен дело на природата. Ако някой се страхува от делото на природата, е дете. Но смъртта не е само дело на природата, тя е и нещо полезно за нея. Как се свързва човекът с бога и с коя своя част и изобщо в какво положение е тази негова част?

13. Нищо по-жалко от човешкото същество, което обикаля навсякъде, изследва, както казва философът, „дълбините на земята“# и прави заключения за това какво става в душата на ближните му, но не разбира, че е достатъчно да бъде само при своя вътрешен бог и да му служи истински. Да му служиш значи да се опазиш чист от страсти, от прибързани действия и да не недоволствуващ срещу това, което вършат боговете и хората. Божиите дела трябва да се почитат за съвършенството си, човешките да се обичат поради нашето сродство, а понякога да се изпитва и един вид състрадание към хората, задето не познават доброто и злото. Този недъг не е по-малък от оня, който лишава от възможността да отличаваме бялото от черното.

14. Дори три хиляди години да живееш и десет хиляди по толкова, все пак не забравяй, че всеки губи само живота, който живее, и живее само живота, който губи. До едно и също се свеждат най-дългото и най-краткото. Настоящето за всички е еднакво и губеното е еднакво и това, което оставяме, изглежда толкова незначително. Защото човек не губи нито миналото, нито бъдещето. Как може да му се отнеме това, което няма. Та тези две положения трябва да са постоянно в мисълта ти — първо, че от вечни времена всичко пази непроменен вида си и се върти в кръг и че няма значение дали ще го гледам все същото сто години, двеста години или безкрайно време; второ, че и дълголетникът, и този, който умира съвсем млад, губят едно и също. Човек може да бъде лишен само от настоящето, понеже само него притежава. Никой не губи това, което няма.

15. Всичко е в мнението.# Ясен е смисълът на думите, приписвани на киника Моним. Ясна е и тяхната полза, ако човек вкуси от силата им в границите на истината.

16. Човешката душа се лишава от достойнство най-вече, когато по своя воля се превръща в един вид оток на света. Защото да недоволствува от нещо ставащо, значи да отстъпва от природата, която обхваща като свои части природите на всички останали неща. После — когато се отвърща или се насочва срещу някого, за да навреди, както се случва с душите на разгневените хора. На трето

място тя се лишава от достойнство, когато е надмогната от удоволствие или мъка. На четвърто — когато лицемери и върши или говори нещо изкуствено и противно на истината. На пето място — когато не насочва делата и начинанията си към никаква цел, а върши всичко напосоки и без контрол, след като и най-незначителните ни действия е редно да се осъществяват с отнасяне към цел. Цел за разумните същества е следването на разума и закона на най-висшия град и държава.

17. Времето на човешкия живот е миг, същността нещо изтичащо. Възприятията замъглени, връзката на тялото като цялост лесно разрушима, душата блуждаеща, съдбата непредвидима, пребъдването на името спорно. Накратко казано, всичко свързано с тялото е река, а всичко, принадлежащо на душата, сън и дим, животът е война и пребиваване на чужденец, бързната слава — забрава. Какво може да ни напъти тогава? Само едно — философията. Тя е в това да пазим вътрешния си бог неопетнен и безметежен, надмогнал удоволствието и мъката, да не допускаме да върши нещо напосоки, лъжливо и лицемерно и да изпитва нужда някой да прави или да не прави нещо. Освен това да приема случващото се и отреденото нему като идващо някъде оттам, откъдето е дошъл сам той. И във всички случаи да очаква смъртта със спокойната мисъл, че тя не е друго, а разпадане на елементите, които влизат в състава на всяко живо същество. Ако не се случва нищо страшно на самите елементи при непрекъснатата промяна на всеки в друг, защо да се опасява човек от промяната и разпадането на всичко? Става съобразно природата. А нищо лошо не е съобразно природата.

В Карнунт

ТРЕТА КНИГА

1. Не само за това трябва да държиш сметка, че с всеки изминал ден животът ти се съкращава и остава все по-малка част от него. Но и друго е нужно да имаш предвид — че ако човек живее дълго, не е ясно дали в този случай ще разполага с достатъчно ум, способен да разбере нещата и да постигне знанието, отнасящо се до опита в божественото и човешкото. Ако изпадне в старческа глупост, дишането, храненето, представката способност, импулсите и всичко друго от този род ще продължи. Но ще угасне преди смъртта му възможността да разполага със себе си, да осъзнава точно колко са неговите задължения, да анализира явленията, да забележи дали вече не е време да напусне света и много други подобни неща, за които е нужен добре упражнен разсъдък. Та трябва да се бърза не само защото с всеки изминал ден смъртта наближава, но и защото способността да се схващат нещата и да се вниква в тях ни напуска предварително.

2. И на това е редно да се обръща внимание: което съпровожда естествено ставащото, и то е белязано от известна прелест и привлекателност. Както примерно при печенето на хляба на някои места се образуват шупли. Та тия шупли, причина за които е невладеенето на пекарството, и те някак отиват на хляба и по особен начин будят апетит. Също и смокините — когато са най-зрели, се спъхват. И при узрелите на дървото маслини самата близост на гниенето добавя на плода своеобразна красота. Ако човек погледне клюмналите надолу класове, бръчката на лъвското чело, пяната, която се стича от устата на глигана, и много други неща, те са далече от красивото, но все пак поради това, че следват естественото, допринасят някак за красотата и имат привлекателност. Тъй че ако човек притежава по-дълбоко чувство и разбиране за осъществяващото се в целостта на света, за него почти никое измежду тия неща, които стават като следствие, не би било лишено от своеобразно удоволствие. Истинската паст на звяра той ще наблюдава с не по-малко удоволствие от това, което ни доставят художниците и ваятелите в подражанията

си. Със своите умни очи той ще може да съзре своеобразен разцвет и красота у старицата и стареца, както и очарование у детето. И много други подобни неща, не от всеки доловими, ще достигнат единствено до оня, който действително се е привързал към природата и нейните дела.

3. След като излекува толкова болести, и Хипократ се разболя и умря. Халдейците предсказаха смъртта на мнозина, но съдбата застигна и тях. Александър, Помпей и Гай Цезар, след като унищожиха толкова пъти цели градове и посекоха в битки десетки хиляди пешаци и конници, и те накрая напуснаха живота. След толкова изследвания върху пожара, в който ще погине светът, Хераклит умря от водянка, намазан целият с говежда тор. Демокрит загина нападнат от гадини, Сократ от друг вид гадини#. Защо така? Качил си се, плувал си, пристигнал си, слез. Ако е друг живот, сигурно и в него няма да живееш без богове. Ако пък ще си безчувствен, няма да понасяш мъки и удоволствия и да слугуваш на обвивка толкова по-негодна, колкото я надвишава това, което я обслужва. То е ум и бог, а тя е земя и нечиста кръв.

4. Недей да хабиш останалата част от живота си да се занимаваш наум с другите хора, когато това не води до нещо общополезно. Защото се лишаваш от друго дело, като заемаш ума си с мисли какво върши еди-кой си и защо го върши, какво говори, какво има предвид и какво крои, подобно занимание те обърква и отклонява от собственото ти ръководно начало. Нужно е да се справиш и със случайното и безцелното в реда на това, което ти минава наум, но най-вече с дребнавото любопитство и злобата. Трябва да привикнеш в главата ти да има само такива неща, за които, ако някой те попита неочаквано: „Какво мислиш в момента?“, да можеш незабавно да отговориш откровено: „Това и това“, щото начаса да стане ясно, че всичко, което е в ума ти, е скромно и добронамерено, подобаващо за общностно същество, отнасящо се с безразличие към свързаното с удоволствие и изобщо към мечтите, породени от наладата, към проявите на честолюбие, завист и подозрение или на нещо друго, чието назоваване би те накарало да се изчервиш. Подобен човек, който повече не отлага да се нареди между най-добрите, е като жрец и божи служител. Той служи и на положеното вътре в него божество, което му помага да остане неопетнен от наслади, ненаранен от каквато и да е мъка,

незасегнат от каквато и да е неправда, безчувствен към всякаква низост. Състезаващ се в най-трудното състезание, в това да надмогне всички чувства, до дъно обзет от справедливост, той с цялата си душа приветствува всичко, което е отредено да му се случи, и не често, нито без крайна нужда, наложена от общественото благо, допуска да се занимава наум с това какво искат да кажат другите хора или какво вършат и мислят. Подобен човек привежда в действие само своето и се занимава с това, което нему е отредено от Вселената. Убеден, че цялото е благо, той върши своето красиво. Защото това, което всекиму е отредено, зависи от цялото, но и му въздействува. Подобен човек помни, че всички разумни същества са сродни и че да проявява грижа към всички хора е присъщо на човешката природа. Но трябва да държи не на мнението на всички, а само на живеещите съобразно природата. Колкото до ония, които не живеят по този начин, той не забравя какви са у дома си и навън, какви са нощем и денем и каква им е компанията. Затова не обръща внимание на похвалата на подобни люде, които дори от самите себе си не са доволни.

5. Недей да действуваш против волята си, нито егоистично, нито без да си даваш точна сметка, нито убеден в обратното. И недей да кичиш мисълта си с остроумие. Не бъди нито многословен, нито претрупан с дела. Освен това нека твоят вътрешен бог да предвожда един достоен мъж, отдаден на своя град, римлянин и държавник, създал ред в себе си. Такъв би бил очакваният призоваването да напусне живота, готов да тръгне веднага, без да се нуждае нито от клетва, нито от човек свидетел, оставайки и в този момент ведър, ненуждаещ се от външната помощ и успокоението, предоставяно от другите. Трябва да си прав, а не изправян.

6. Ако откриеш в човешкия живот нещо по-висше от справедливостта, истината, благоразумието, мъжеството и изобщо от това да ти бъде достатъчен твоят ум в случаите, когато действуваш, воден от него в съгласие с разума, както и в това, което ти се отрежда от съдбата не по твой избор, та казвам ти, ако съзреш нещо по-висше, от цялата си душа се обърни към съвършенството, което откриеш, и му се наслади. Но ако се окаже, че няма нищо по-висше от положеното в тебе божество, подчинило на себе си собствените си импулси, подлагащо на проверка своите мисли и както е казал Сократ#, откъснало се от въздействието на възприятията, подчинило се на

боговете и изпълнено с грижа за хората, та ако откриеш, че всичко останало стои по-ниско и е по-незначително, недей оставя място за друго, към което наклониш ли се и от което отклониш ли се веднъж, няма да можеш повече, без да се разсейваш, да ограждаш с почит онова твое собствено благо. Не е допустимо да противопоставиш на разумното и обществено благо каквото и да е от друг вид — примерно одобрието на тълпата, властта, богатството или вкусването на някаква наслада. Макар и за известно време да изглеждат съобразни с природата, всички тия работи неочаквано ни овладяват и ни отклоняват от нея. Казвам ти — без колебание и открито избири по-висшето благо и се дръж о него. — Но по-висше е полезното. — Ако имаш предвид полезното за разумното същество, съблюдавай го. Но ако имаш предвид полезното за животното, разкрий го и скромно спазвай своята преценка. Единствено важно е тази проверка да бъде сигурна.

7. Внимавай да не зачетеш някой път като по-полезно за тебе това, което ще те застави да престъпиш клетва, да загубиш чувството си за срам, да намразиш и да заподозреш някого, да прокълнеш, да постъпиш лицемерно, да пожелаеш нещо, което трябва да се скрие зад стена или завеса. Избралият своя ум и божество, както и мистериите на неговата добродетел, не прави трагични представления, не охка. Той няма да изпита нужда нито от самота, нито от многолюдно обкръжение и най-важното ще живее, без да преследва и да бяга от никого. Него ни най-малко не го е грижа дали в по-дълъг или в по-кратък промеждутък от време ще разполага с обгърнатата от тялото му душа. И ако вече трябва да си отиде, той тръгва толкова лесно и спокойно, все едно, че му предстои да се заеме с някое от ония дела, които се вършат със сдържаност и приличие. През целия си живот той е внимавал само за това — да не би умът му да се отклони в посока, несвойствена за природата на едно разумно и обществено същество.

8. В ума на приучения към сдържаност и пречистен мъж не ще откриеш нищо гнило, нито мръсно, нито пък следа от незаздравяла рана. Смъртният час няма да го заvari незавършил живота си и човек не би казал, че е като трагически актьор, напуснал представлението, без да изиграе докрай своята роля. Освен това в него няма нищо робско, нито изтънчено, нищо прекалено прибързано или

демонстративно независимо, нищо продиктувано от сметка, нито скрито като в дупка.

9. Огради с почит способността да си съставяш мнение. От нея зависи да не се поражда никога в ръководното ти начало възглед, който няма да следва природата и строежа на разумното същество. Тя гарантира да постъпваме обмислено, да се държим дружески с хората и да следваме боговете.

10. Отхвърли всичко друго и задръж само тези няколко положения. Освен това не забравяй, че човек живее само в мига на настоящото. Останалото е или изживяно, или неясно. Малко е това, което човек преживява, малко е угълчето земя, където живее. Малка е и най-дълговечната слава. И тя се приема и предава от толкова кратковечни човечета, които себе си не познават, камо ли умрелия преди много време.

11. Към казаните наставления нека да се добави още едно — винаги да определям и очертавам онова, чиято представа попада в мисълта ми, така че да го видя в голия му вид като цяло, каквото е всъщност, но и разчленено, и да назова в себе си неговото собствено име, както и имената на елементите, от които е било съставено и на които ще се разпадне. Нищо не е така способно да породи у нас душевно благородство, както методичното устремено към истината подлагане на проверка на всичко, което ни се изпречва в живота, както и това винаги да го разглеждаме така, че да преценяваме каква е неговата пригодност за един такъв свят, каква е стойността му спрямо цялото и каква спрямо човека, гражданин на най-високостоящия град, на който останалите градове са като къщи. Какво представлява, от какви елементи е съставено и колко време е редно да съществува пораждащото в момента представа у мен, и за коя добродетел бих имал полза от него — за кротостта, мъжеството, доверието, простотата, това да ми стига моето и т. н. Затова е нужно да казвам при всеки случай: това идва от бога, това е по жребий, защото така се е запрела нишката и така са се стекли обстоятелствата на случая, а това е от твоя другар в живота от същия род и племе, който обаче не знае кое е присъщо на природата му. Но аз зная. Затова се отнасям към него съобразно естествения закон на човешката общност — доброжелателно и справедливо. Същевременно се стремя да преценя и ония неща, чието място е между доброто и злото.

12. Ако вършиш, каквото вършиш в момента, следвай си здравия разум, ревностно, сигурно, в добро състояние на духа и без всякакво друго съображение, ако пазиш неотклонно своето божество чисто, все едно, че вече трябва да го върнеш, и ако добавиш това да не чакаш нищо и от нищо да не бягаш, ами да ти е достатъчна героичната простота на онова, което говориш и произнасяш, на природосъобразното действие, извършвано в момента, животът ти ще бъде щастлив. Никой не може да ти попречи за това.

13. Също като лекарите, които винаги държат подръка помагалата и инструментите си в случай, че внезапно им дотрябват за лекуване, така и ти бъди готов с основните възгледи за вникване в божии и човешки дела и затова всяко нещо, и най-незначителното, да вършиш, без да забравяш за взаимната свързаност помежду им. Нито отнасящото се до човек ще сториш добре, ако не вземеш предвид отношението му към божиято, нито обратно.

14. Недей да се луташ повече. Едва ли ще има време да се зачиташ в записките си, в делата на дребните римляни и гърци или в избора от съчинения, който си приготви за старини. Бързай към целта, ако си загрижен за себе си, отхвърли празните надежди и си помогни, додето може.

15. Не знаят многото значения на „крада“, „сея“, „купувам“, „намирам се в покой“, „гледам какво трябва да направя“, което става не с очите, а с едно друго зрение.

16. Тяло, душа, ум. На тялото усещанията, на душата влеченията, на ума възгледите. И говедата имат впечатления и представи, и животните и хермафродитите, и фаларис, и Нерон биват разигравани от влечения. Умът е водач към очевидните задължения и за тези, които не почитат боговете, зарязват родината си и действуват при заключени порти. Та ако всичко друго е общо за изброените същества, остава това, което е присъщо за достойния човек — да приветствува и обича отреденото да му се случи, да не смесва и обърква у вихъра на представите си положеното вътре в гърдите му божество, а да го пази кротко и, послушно, следващо бога и нито произнасящо нещо против истината, нито вършещо против справедливостта. Ако някой не му вярва, че живее скромно, достойно и в добро разположение на духа, той нито му се сърди, нито отстъпва от пътя, който води към предела

на живота, където е нужно да достигне чист, спокоен, готов да си отиде не насила, а в съгласие със своята съдба.

ЧЕТВЪРТА КНИГА

1. Когато е в съгласие с природата, властващото вътре в човека начало е така нагласено към това, което се случва, че винаги лесно го преобразува към своята даденост. То не обича определените неща и по изключение се насочва към тях, а всъщност се занимава с онова което ги предпоставя. Така става с огъня, когато овладее изпречващото му се. То може да угаси малкия пламък. Разпаленият огън обаче бързо обсебва всичко, каквото му хвърлят, поглъща го и от това се вдига още по-висок.

2. Никое действие да не се върши напосоки и несъобразено с принцип, основаващ се на метода.

3. Търсят усамотение — на село, на брега на морето, в планината. Ти също имаше навика да се отдаваш на подобни желания. С една дума, това е крайно наивно, след като в който час пожелаеш, можеш да се оттеглиш в себе си. Никъде другаде човек не се уединява по-спокойно и безгрижно тъй, както в своята душа, особено притежаващият вътре в себе си ония блага, в които, като се взре, постига пълна лекота и удобство. А какво друго са те, ако не добър ред. Затова непрестанно се отдавай на това уединение и се обновявай. Нека бъдат Кратки и отнасящи се до основното тези положения, които, попаднеш ли на тях, веднага са в състояние да те уединят по най-добрия начин и като премахнат недоволството ти, да те отпратят натам, накъдето все се каниш да тръгнеш.

От какво си недоволен? От човешката негодност? Като се опреш на съждението, че разумните същества са създадени едно за друго, че търпенето е страна на справедливостта, че хората грешат несъзнателно, като си дадеш сметка колко смъртни врагове, изпълнени с недоверие и омраза, колко вдигнали копие един срещу друг са легнали на смъртното ложе и са се превърнали В пепел, ще престанеш да изпитваш неудоволствие. Да не би да си недоволен от дела, отреден ти от вселената? Наново си припомни дилемата „промисъл или атоми“ и аргументите, които доказват, че вселената е като град. Да не би още

да те засяга телесното В тебе? Помисли си, че съвземе ли се веднъж и разбере ли своята сила, умът не се смесва нито с леките, нито с отривистите движения на диханието. Спомни си и какво си слушал и приел за мъката и удоволствието. Да не би да те тормози желанието за славица? Обърни поглед към преходността на всеки спомен, към бездната на безкрайната вечност и в едната, и в другата посока, към нищожното ехо на овациите, към изменчивостта и липсата на критерий у тези, които славословят, към ограниченото място, което ни е определено. Ако цялата земя е точка, каква част от нея ще бъде тогава въгълчето, което обитаваш? И колцина и какви са тия, които ще те възхваляват?

Та не забравяй за убежището си в тази твоя земица и най-важното не се отвличай, нито прибързвай, а бъди независим и гледай на всичко като мъж, като човек, като гражданин, като смъртно същество. От правилата, към които ще обърнеш поглед, нека тези две ти бъдат най-вече подръка — първо, че нещата не засягат душата, че вън от нея те са в покой и че притесненията ни се пораждат единствено от мнението вътре в нас; второ, че всичко, което виждаш, в следващия момент се променя и скоро го няма. И постоянно да ти е в ума на промяната на колко неща лично си бил свидетел. „Светът е изменение, човешкият живот възглед.“#

4. Ако умствената способност е обща за всички ни, общ е и разумът, който ни прави разумни същества. А ако е така, общ е и разумът, който ни нарежда какво трябва и какво не трябва да правим. А щом е така, има и общ закон. А щом е така, сме граждани. А щом е така, сме причастни към някакъв обществен ред. А щом е така, светът е като град. Защото към какъв друг ред можем да твърдим, че е причастен целият човешки род? Оттам, от този общ град идва и умственото, и разумното, и законното начало. Откъде другаде? Също както земното в мене е откъснато от някаква земя и влажното от друг елемент, дъхът от един извор, а топлото и огненото от друг техен, така и умствената способност е дошла отнякъде — защото нищо не идва от нищо, както и не отива в небитието.

5. Също като рождението смъртта е тайнство на природата — то е свързване на същите елементи, които се разпадат при нея, нещо, за което човек поначало не би могъл да се срамува, след като не

противоречи на установения за мислещото същество ред и на разума на неговия строеж.

6. Това е възникнало естествено вследствие на онова по необходимост. Който не го желае, желае смокинята да не пуска сок. Изобщо недей да забравяш, че след недълго и ти, и той ще умрете и скоро дори името ви не ще остане.

7. Премахнеш ли мнението, ще премахнеш и думите: „Навредиха ми.“ Премахнеш ли тия думи, ще премахнеш и самото вредене.

8. Кое не прави самия човек по-лош, то и живота му не прави по-лош и не му вреди нито отвън, нито отвътре.

9. До този резултат води по необходимост природата на полезното.

10. Всичко случващо се е справедливо да се случи. Ще се убедиш, че е така, ако наблюдаваш внимателно. Имам предвид не само естествената последователност, но че всичко е съобразено със справедливостта и все едно, че се въздава от някого според заслуженото. След като си започнал, продължи да наблюдаваш и прави, каквото правиш, с тази цел — да бъдеш достоен човек съобразно това, което означава достоен в собствения смисъл на думата. Спазвай това правило във всичките си начинания.

11. Не допускай мнения, до които стига или иска да стигнеш наглият човек, но провери какви са в действителност.

12. Бъди винаги готов да постъпваш по тези два начина — първо, да вършиш само това, което те кара да вършиш за доброто на хората разумът на царството, сведущо в законите достойнство; второ, да промениш решението си, ако се яви човек, който може да го поправи и да те накара да го изоставиш. Но изоставянето трябва да става винаги вследствие на убеденост, основана на правдата и общественото благо и само подобни аргументи да стигат до тебе, а не че казаното е било приятно или прието с овации.

13. Имаш ли разум? — Имам. — Защо не го използваш тогава? Ако той си върши своето, какво друго ти е нужно?

14. Възникнал си като част. Ще изчезнеш в това, което те е породило или по-скоро, претърпявайки промяна, ще бъдеш наново приет в неговия порождащ разум.

15. Много зрънца тамян падат на един и същ олтар — едни порано, други по-късно и това е без значение.

16. За десет дена можеш да бъдеш бог за тях, а после звяр и маймуна, ако се обърнеш към основните възгледи и към култа на разума.

17. Не постъпвай тъй, сякаш ще живееш десет хиляди години. Сетният час те дебне. Додето живееш, додето може, бъди достоен човек!

18. С колко свободно време се сдобива оня, който не се интересува какво е рекъл неговият ближен, какво е направил или помислил, а единствено какво сам той прави, за да бъде то справедливо, благочестиво или с една дума „добро“. Недей да се грижиш за злите езици и тичай право към линията на финиша, без да се обръщаш настрани.

19. Обезпокоеният за бъдната си слава не си представя, че всички, които го помнят, скоро ще умрат, а после и онези, които дойдат на тяхното място, додето, преминавайки през запалващите се и угасващи души, не угасне и целият спомен за него. Да предположим, че са безсмъртни помнещите и че споменът е безсмъртен. Това какво те засяга? Не искам да кажа, че не засяга мъртвия. Но с какво засяга живия хвалебствието? Освен ако не се налага от съображение, свързано с управлението. Остави природната даденост, която е непригодна в този случай и има отношение към друг разум.

20. Впрочем всяко красиво по някакъв начин е красиво от само себе си и свършва в себе си като не включва похвалата. Хваленото очевидно не става нито по-добро, нито по-лошо. Същото се отнася и за нещата, които са красиви по общо признание — материални предмети и занаятчийски произведения. Нуждае ли се от нещо действително красивото? Не повече от закона, не повече от истината, не повече от доброжелателството или свяна. Кое от тези неща дължи красотата си на похвала или я губи, ако бъде порицано? Смарагдът става ли по-лош от това, което е, ако не бъде хвален? Ами златото, слоновата кост, пурпурът, лирата, ножът, цветето или дръвчето?

21. Ако душите оцеляват, как ги побира Въздухът от вечни времена? А как побира земята телата на погребваните от толкова Време? Също както тук след известно оцеляване те се разпадат, преобразуват и правят място на други мъртви, така и преминалите във въздуха души се запазват известно време, а после се преобразуват, разливат и наново приети се залавят за пораждащия вселената разум и

по този начин дават възможност на други души да се настанят на тяхното място. Така може да отговори човек на въпроса за оцеляването на душите. А трябва да имаме предвид не само количеството на погребаните по известния начин тела, но също и на всекидневно изяжданите от нас животни, както и на останалите живини. Колко много погиват и по този начин един вид биват погребвани в телата, хранещи се с тях. И все пак има място за тях поради влизането им в кръвта и превръщането им във въздух или огън. По какъв начин да се доберем до истината по този въпрос — като различим материалното начало от оформящата причина.

22. Да не се отклонявам и блуждая, но при всеки импулс на инстинктите да отчитам справедливото и при всяка представа да пазя способността за съждение.

23. Всичко, което е добре пригодно за тебе, вселено, е пригодно и за мене. И нищо навременно за тебе не става за мене преждевременно или по-късно. И всичко, което раждат твоите сезони, природо, е плод за мене. Всичко идва от тебе, живее в тебе и се завръща в тебе. Поетът казва: „О, скъпи граде на Кекропс!“#. А ти няма ли да кажеш: „О, скъпи граде на Зевс!“

24. философът казва: „Не върши много неща, ако искаш да си в добро настроение!“# Не е ли по-добре да вършиш нужното, което те кара разумът на общественото по природа същество и както те кара? Това ще ти достави не само доброто настроение, което следва от достойното постъпване, но и онова, което следва от вършенето на малко неща. Ако схване, че повечето работи, с които се занимава и за които говори, не са необходими, човек ще се сдобие с повече спокойствие и свободно време. Затова трябва постоянно да си напомняш: „Да не би това да е от ненужните работи?“ И не само ненужните действия трябва да отстраняваш, но и ненужните мисли.

Защото тъй няма да възникнат и следващите от тях действия.

25. Изпробвай колко ти се удава животът на достойния човек, доволен от отрежданото му от вселената и комуто са достатъчни собствените справедливи деяния и собствената благосклонна приветливост.

26. Видял си ония работи? Погледни и тези. Недей да се разстройваш! Бъди прост! Някой бърка. Бърка за себе си. С тебе нещо да става? Правилно. Всичко, което се случва, ти е определено и

запредено поначало от целостта на вселената. Изобщо животът е кратък. Настоящият момент трябва да се ползува, но като се преценява добре и справедливо. Бъди трезв, когато се отпускаш.

27. Вселената е или добре подредена, или представлява забъркана безредна смесица. Възможно ли е в тебе да цари някакъв ред, а безредие във вселената, щом като всичко е така свързано, разчленено и поставено в съответствие?

28. Черен характер, женствен характер, твърд характер, див, животински, по детски наивен, тъп, лицемерен, шутовски, продажен, тираничен.

29. Ако е чужденец във вселената оня, който не познава нещата в нея, не по-малко чужденец е който не разбира какво става. Бягащият от обществения разум е изгнаник и слепец, чийто умствен поглед е закрит. Бедняк е, който се нуждае от друг и няма в себе си нещата, полезни за живота. Като оток върху тялото на вселената е оня, който е отстъпил и се е отделил от разума на всеобщата природа, недоволствувайки срещу това, което го сполита. Създава ти го тя — създалата и тебе. Откъсната част от града е откъсналият своята душа от душата на разумните същества, защото тя е една.

30. Един философствува без хитон, друг без книга, трети полугол. — Без хляб съм, твърди той, но съм верен на разума. — И аз не се изхранвам от науката, с която се занимавам, но съм ѝ верен.

31. Обичай умението, което си усвоил, и си почивай с него. Останалата част от живота си прекарай, като повериш от цялата си душа всичко твое на боговете и без да бъдеш за никого нито тиранин, нито роб.

32. Представи си например времето на Веспасиан и ще видиш всичко това — хора, които се женят, отглеждат деца, боледуват, умират, воюват, празнуват, търгуват, обработват земята, ласкаят, постъпват самонадеяно, подозират, замислят зло, желаят смъртта някому, недоволствуват от настоящето, изпитват любов, трупат богатства, желаят консулска и царска власт. И тъй, оня техен живот вече не е никъде. После премини към времето на Траян — отново същото. И онова поколение си е отишло. По същия начин отпрати поглед към други епохи и цели народности и виж как са се издигали и не след дълго са погивали, разпадайки се на основните елементи. И най-вече е редно да помислиш за ония, които лично познаваше — разсеяни в

празни дела и изоставили отговарящото на собствения им строеж, отказали се да се държат здраво о него и да им бъде достатъчно. Нужно е да помниш, че на всяка работа трябва да се обръща вниманието, съответно на нейната стойност. Защото така ще се предпазиш от недоволството, че не си се задържал повече, отколкото е нужно при нещо незначително.

33. Едновременно обичайни думи сега стоят в речника. По същия начин и имената на преизвестните някога люде са станали като остарели думи: Камил, Цезон, Волез, Леонат, малко след тях Сципион и Катон, после Август, Адриан и Антонин. Всичко изчезва и бързо се превръща в легенда, бързо го засипва пълна забрава. А твърдя това за людете, които са блестели в слава. Защото другите стават „неизвестни, незнайни“# ведно с последния си дъх. Какво означава изобщо да си спомнят вечно за тебе? Нещо изцяло празно. А за какво си струва да положиш усилия? Единствено за това — мислите ти да са изпълнени с правда, делата ти да бъдат съобразени с човешката общност, да няма измама в словото ти и да си настроен тъй, че да приемаш всичко, което ти се случва, като необходимо и известно, изтичащо от един и същ извор и начало.

34. Остави се драгоvolно на Клото, дай й възможност да втърче в живота ти каквито събития пожелае.

35. Всичко е ефимерно — това, което помни, и онова, което се помни.

36. Наблюдавай непрекъснато как всичко преминава през промяна и привикни с мисълта, че всеобщата природа на нищо не държи толкова, колкото на това да подлага на промяна съществуващото и да прави от него ново подобно. Защото всичко съществуващо е по някакъв начин семе за онова, което ще възникне от него. Ти си представяй само семената, хвърляни в земята или в майчиното лоно. Това е съвсем просто.

37. Скоро ще умреш, а още не си нито безизкуствен, нито спокоен, нито без боязън, че нещо отвън ще ти навреди, нито доброжелателен към всички, нито убеден, че мъдростта зависи единствено от това да постъпваш справедливо.

38. Вгледай се в ръководните им начала и виж умните люде — от какво бягат и към какво се стремят.

39. Никакво зло не може да ти причини ръководното начало на друг човек, нито някой обрат и изменение на това, което те обгръща. Тогава кой може? Това начало в тебе, което решава кое е зло. Достатъчно е да не е на такава мнение и всичко е наред. Дори когато толкова близкото нему телце бива рязано, горено, гангрениясва и гние, нека началото, което изказва мнение за тези неща, да запази все пак спокойствие. Искам да кажа, нека да не оцени нито за зло, нито за добро случващото се еднакво на лошия и на добрия човек. Защото, което става еднакво и с природосъобразно, и с неприродосъобразно живеещия, то не се случва нито съобразно, нито противно на природата.

40. Постоянно си представяй вселената като едно същество, обладаващо една материална същност и една душа и как всичко достига до едно усещане, до неговото. Как върши всичко по един импулс и как при съпричиняването и ставането на всичко от всичко то се образува от втъкаването и вплитането на толкова неща.

41. „Душица си, която мъкне мъртвец“, Както казваше Епиктет#.

42. Няма зло за нещата, претърпяващи промяна, нито добро за тия, които възникват вследствие на промяна.

43. Вечността е река и буен поток на вечно пораждање. Едва-що се е появило нещо, и вече е отнесено и друго минава пред погледа, за да изчезне.

44. Всичко случващо се е тъй познато и обичайно, както напролет розата и лете плодовете. Нещо подобно са болестите, смъртта, злословието, злата умисъл и всичко друго, което радва или огорчава глупавите хора.

45. Между следващото и това, което го предхожда, винаги се поражда сродство. Връзката не е както при изброяването само принуда върху независими единици, а съединеност с определен смисъл. И както съществуващото е подчинено на хармоничен ред, тъй и случващото се не е проста редица от следващи едно след друго събития, а основано на удивително сродство.

46. Винаги да помня твърдението на Хераклит, че „смърт за земята е да стане вода и смърт за водата да стане въздух, а за въздуха — огън и обратно“. Да помня и за човека, който забравя накъде води пътят. И още, че „хората не се разбират именно с това, с което най-продължително се намират в общение, с разума, ръководещ

вселената, и че им изглежда чуждо онова, на което се натъкват всекидневно“. И че „не бива да действуваме и да говорим като насън“. — Защото и тогава привидно действуваме и говорим. — „Нито както правят синовете на...“#, тоест както отдавна е прието.

41. Както ако някой бог те беше предупредил, че ще умреш утре или най-много вдругиден, ти нямаше да държиш повече това да стане вдругиден, отколкото утре, освен ако не си крайно негоден човек. Та каква е разликата? По същия начин недей да смяташ, че е голяма разликата, ако това стане след много години, а не утре.

48. Постоянно да е в ума ти колко лекари, толкова пъти бърчили вежди над своите болни, са измрели и колко астролози, предсказали като кой знае какво смъртта на други хора, и колко философи, занимавали се надълго и нашироко със смъртта и безсмъртието, колко храбреци, избили мнозина, колко тирани, които, водени от крайно презрение, са упражнявали като безсмъртни своята власт над живота на другите. И колко градове изцяло са измирили, ако може да се каже така — Хелика, Помпей и Херкулан и много други безчет. Помисли и за хората, които си познавал един след друг. Погребал някого, след това сам е легнал на смъртното ложе и друг е погребал него. И всичко в кратко време. Изобщо на човешките дела да се гледа като на нещо ефимерно и без стойност — вчера малко слуг, утре мумия или пепел. Незначителния срок на живота да прекарам съобразно природата и да завърша спокоен и ведър също като маслинен плод, който узрял пада, възхвалявайки произвелата го земя и изпълнен с благодарност към дървото, което го е родило.

49. Да си подобен на скала, в която непрестанно се разбиват вълните. Остава неподвижна, а разпенената вода около нея се връща назад.

„Нещастен съм, че ми се случва това.“ — Съвсем не. Напротив — щастлив съм, че ми се случи, а не ме сполетя мъка и нито настоящето ме разстрои, нито бъдещето ме уплаши. Защото всекиму можеше да се случи нещо подобно, но не всеки би останал незасегнат от мъката. Поради какво основание трябва да приема онова за несполука, а не това за сполука. Изобщо би ли нарекъл несполука нещо, което не е провал по отношение на човешката природа? А дали за тебе е провал по отношение на човешката природа ставащото не против желанието на природата? Тогава какво? Осведомил ли си се

добре за нейното желание? Да не би случилото ти се да ти пречи да си справедлив, великодушен, разумен и умен, търпелив, искрен и скромен, независим и всичко друго, което, ако е налице става причина човешката природа да има своето. Когато нещо те разстройва, никога не забравяй да се опреш на този основен възглед: не то е несполука, сполука е да го понесеш благородно.

50. Обикновено, но добро средство, което помага на човека да презре смъртта, е да изреди ония, които са живели, вкопчили се жадно в живота. Дали имат нещо повече от другите, които са си отишли преждевременно? Рано или късно лягат непременно — Кадициан, фабий, Юлиан, Лепид и всички като тях, изнесли мнозина. След това и те са били изнесени. Изобщо кратко е разстоянието и то през колко препятствия, с какви другари и в какво нищожно тяло бива преминавано. Да не те занимава. Погледни зиналата назад вечност и другата безкрайност напред. При това положение дали има разлика между детето, живяло три дена, и живелия три пъти колкото Нестор?

51. Бягай винаги по най-краткия път. А най-кратък е пътът съобразно природата. Така че говори и върши всичко, съобразявайки се с най-здравото положение. Подобна постановка разсейва умората от военните и административните дела или от светското занимаване с детайли.#

ПЕТА КНИГА

1. Сутрин, когато се будиш трудно, да ти е подръка положението, че се будиш за делата на човек. Още ли съм недоволен, че се отправям да върша това, заради което съм се родил и заради което съм дошъл на този свят? Или съм създаден да лежа и да се топля под завивките? — Да, но е по-приятно. — А дали си се родил да се наслаждаваш? Изобщо дали за да изпитваш, а не за да действуваш? Не виждаш ли как вършат своето растенията, врабчетата, мравките, паяците и пчелите, как устройват своя свят? Тогава защо отказваш да вършиш човешкото и не се отправяш без бавене към съобразното с твоята природа? — Да, ама е нужно да отдъхнеш. — Нужно е. Съгласен съм. Природата обаче е поставила мярка и за това, и за яденето, и за пиенето, а ти не я ли нарушаваш все пак и не надхвърляш ли достатъчното? Но в действията си не постъпваш тъй, оставаш в границите на възможното. Защото не се цениш. Иначе щеше да зачиташ своята природа и нейното желание. Други, които държат на професиите си, чезнат, потънали в тях немити и неяви. Ти не цениш ли природата си по-малко, отколкото резбарят резбарството, танцьорът танцуването, скъперникът парите си и тщеславният своето тщеславие? Обхванати от страстта си, те са готови да не ядат и да не спят, но да умножат това, към което са устремени. Смяташ ли, че дейностите, полезни за човешката общност, стоят по-долу и заслужават по-малко внимание?

2. Колко лесно е да отхвърлиш и да изличиш всяка тревожеща и несвойствена мисъл и веднага да станеш напълно спокоен и ведър.

3. Смятай се достоен за всякакво слово и дело съобрази с природата. Нека не те разсейват последвалото ги недоволство и приказки и не се съмнявай в собственото си достойнство, ако е правилно да си постъпил или казал това. Защото те имат свое ръководно начало и следват своите подтици. Не се заглеждай в тях, върви право по пътя си и следвай своята и всеобщата природа. Един е пътят и за двете.

4. Преманавам през отрязъците път, определени от природата, додето не падна и не издъхна, връщайки диханието си на въздуха, от който вдишвам всеки ден, падайки върху земята, от която баща ми е почерпил семето, майка ми кръвта, а моята дойка млякото, от което всекидневно се храня и поя вече толкова години, която ме носи и тъпча и която ми служи за толкова неща.

5. Не могат да се удивят на остроумие у тебе. Добре, но разполагаш с толкова други качества, за които не можеш да кажеш: „Природата не ми ги е дала.“

Прояви ги тогава, защото те изцяло зависят от тебе — естествеността, достойнството, издръжливостта на трудности, неподатливостта на наслаждения, доволството от това, което ти е отредено, задоволяването с малко, благоразположеността, стремежът към свобода, недопускането на излишества и празни думи, широтата на духа. Не усещаш ли колко качества, за които не можеш да се извиниш с неспособност и липса на дарба, вече си могъл да проявиш? И въпреки това по твоя вина все още стоиш ниско. Да не би защото си природно ненадарен, да си принуден да роптаеш, да се вкопчваш в живота, да ласкаеш, да виниш тялото си, да угодничиш, да постъпваш лекомислено и да изпитваш душевни колебания? Не, кълна се в боговете! От тези недостатъци отдавна можеше да се отървеш, така че да остане единствено упрекът, че си малко бавен и разсеян. Но и срещу това не бива да допуснеш да не се подложиш на упражнение, отстъпвайки на своята вялост.

6. Когато направи услуга някому, един е в състояние да поиска да му се отплатят с нужното. Друг на това не е способен, но иначе те смята в себе си за длъжник и знае какво е направил. Трети по някакъв начин дори не знае какво е направил и прилича на лоза, родила грозд; произвела веднъж собствения си плод, тя не очаква след това нищо друго също като коня, който е препускал, като кучето, участвувало в лов, и пчелата, добила мед. Сторил някому добро, човек не търси полза, а преминава към друг също както лозата към следващия грозд, който ще роди, когато настъпи време. — Редно ли е да бъдем от хората, постъпващи горе-долу така, без оглед на нищо? — Да. — Но все пак с оглед именно на това. Защото се твърди, че е присъщо на общностното същество да усеща, че действа общностно и също, кълна се в Зевс, да иска и неговите другари да усещат. — Истина е това, което казваш,

но не го възприемаш правилно. Поради това ще се окажеш от ония, които имах предвид по-горе. Защото и те се подвеждат от аргументите на някакъв привиден разум. Но ако желаеш да разбереш смисъла на казаното, не се страхувай да не би поради това да пренебрегнеш някое действие, полезно за общността.

7. Атиняните имат молитва: „Прати, мили Зевсе, прати дъжд на атинските ниви и поля“. Или не бива да се молим, или да го правим така — просто и свободно.

8. Какъвто смисъл има изречението: „Асклепий предписа на едикого си езда, студени бани или да ходи бос“, такъв има и следното изречение: „Всеобщата природа предписа на едикого си болест, физически недостатък, загуба или нещо друго подобно.“ И в този случай „предписа“ означава приблизително същото. „Определил му е нещо, подходящо за здравето.“ Но и във втория случай това, което ни сполита, ни е отредено, защото някак подхожда на съдбата ни. Можем да кажем, че то ни отива тъй, както според твърдението на строителите четириъгълните блокове пасват помежду си в крепостните стени или пирамидите, подчинявайки се на този или онзи начин на свързване. Изобщо хармонията е една и както тялото на вселената е резултат от свързването на всички тела, така и всеобщата причина на съдбата е резултат от свързването на всички причини. Това, което твърдя, е разбираемо и за най-обикновените хора. Защото и те казват: „Съдбата му го отреди.“ Това значи, че съдбата му го е предписала. Нека приемаме тия неща като ония, които предписва Асклепий. Неговите предписания впрочем често са неприятни, но ги приемаме с удоволствие, надявайки се да оздравеем. Смятай, че изпълнението и осъществяването на решеното от всеобщата природа е нещо подобно на здравето ти. Посрещай с удоволствие всичко, което ти се случва дори когато ти се струва неприятно, защото води към здравето на вселената и те вкарва в пътя на Зевсовото благополучие. Съдбата не би отредила някому нещо, ако не беше от полза за цялото. И отделната природа не отрежда нищо, което не съответствува на съществото, ръководено от нея. Следователно въз основа на два разумни аргумента ти трябва да се чувствуваш привързан към случващото ти се: първо, защото ти се случва, защото е отредено и насочено към тебе свише и е брънка в нишката на най-висши причини; и второ, защото и това, което сполита отделно всеки човек, е причина за благополучието,

съвършенството и, кълна се в Зевс, дори за самото оцеляване на разпореждащия се с цялото. Целостта се осакатява, ако се повреди дори най-малко непрекъснатата връзка както на частите, така и на причините. А доколкото зависи от тебе, когато си недоволен, ти прекъсваш връзката и по някакъв начин я унищожаваш.

9. Не изпитвай досада, отвращение и отчаяние, ако не успяваш постоянно да вършиш всичко, опирайки се на основните възгледи, но се обърни наново към нещата, в които не си успял, и бъди доволен, ако в повечето случаи постъпваш по достойния за човека начин. Обичай онова, към което се връщаш, и не отивай при философията като при наставник, тъй както страдащите от очи прибягват до гъбичката и яйцето и както други болни — до мазилото и компреса. Така ти ще засвидетелствуваш не подчинение на разума, а ще се сдобиеш с покой благодарение на него. Помни, че философията желае единствено това, което желае природата ти, докато ти желаеше друго противно на природата. Нима има нещо по-привлекателно? Нали по този начин ни погубва удоволствието? Затова прецени дали не са по-привлекателни великодушието, независимостта, простотата, доброжелателството, благочестието. Има ли нещо по-привлекателно от разсъдъка, стига само да съобразиш от колко грешки предпазва и до какви сполуки води във всичко способността за основано на научни принципи наблюдаване и вникване.

10. По някакъв начин нещата са така прикрити, щото остават напълно невъзприемаеми за не малко и не случайни философи. Те впрочем са трудно възприемаеми и за самите стоици. И всяко наше общовъзприето твърдение търпи промяна. Ще се намери ли човек, който не си променя твърденията? Премини след това към разглежданите предмети — колко кратковечни и незначителни са, в състояние да станат притежание на разпътник, проститутка или разбойник. После премини към нравите на твоите близки — с мъка би понесъл и най-милият от тях, за да не кажа, че човек едвам понася и себе си. Сред подобен мрак и нечистотия в стремителния поток на материалната същност, на вечността, на движението и движещото се има ли нещо, което заслужава да бъде особено ценено и изобщо ограждано с внимание? Мисля, че няма. Напротив — човек трябва да се предума и да дочака естествения край, без да недоволствува, че той се бави, като се уповава единствено на тези положения — първо, че не

може да му се случи нещо, несъобразено с всеобщата природа, и второ, че от него зависи да не върши нищо против своя бог и божество в себе си. Защото никой не може да го застави да прекрачи неговата воля.

11. За какво ми служи сега моята душа? Във всеки момент да се питам и да проверявам какво има в тази моя част, която наричат ръководно начало, и душа на какъв човек притежавам сега. Нали не на дете, нито на юноша, на жена, на тиран, нито на домашно или диво животно?

12. И по това можеш да разбереш какво представляват нещата, смятани за благо от повечето хора. Ако човек насочи вниманието си към действителните блага като разсъдъка, сдържаността, справедливостта, мъжеството, направи ли го веднъж, няма да обърне внимание на стиха: „Той е благодат.“# Защото няма да му приляга. Но ако се е насочил към приетите от повечето хора блага, ще го чуе и лесно ще приеме за точно казаното от комическия поет. Толкова дълбока е разликата в представите на повечето хора. Защото иначе първото положение нямаше да претърпи неуспех и да остане неоценено, а от друга страна, щяхме да приемем твърдението на поета за богатството и щастието от разкоша и славата за красиво и на място казано. Премини нататък и се запитай ще цениш ли и ще приемеш за блага подобни неща, за които, ако си помислиш предварително както трябва, можеш да заключиш, че затрупан от тях, притежаващият ги няма да има къде да си облекчи стомаха.

13. Съставен съм от материално начало и оформяща причина. Нито едното, нито другото ще погине в нищото, както нито едното, нито другото не е възникнало от нищо. Следователно в хода на промяната всяка моя частица ще премине в частица на вселената и на свой ред ще се промени в друга частица на вселената и така до безкрай. В хода на подобна промяна съм възникнал и аз, и моите родители и така назад до друга безкрайност. Нищо не пречи да го твърдим, независимо че вселената се гради от крайни периоди.

14. Разумът и логиката са способности, достатъчни за себе си и за дейностите, зависещи от тях. Те се задвижват от свое особено начало и поемат право към поставената цел, поради което подобни, съобразени с разума и логиката постъпки се наричат прави и правилни, тъй като означават правия и правилен път.

15. Човек не бива да държи на неща, които не подхождат на човека, доколкото е човек. Те не се изискват от човешката природа, нито водят до нейното съвършенство. Значи не е възможно човек да вижда в тях своята цел, нито благото, крайния резултат на целта. И още — ако те бяха блага и подхождаха на човека, нямаше да му подхожда да ги презира и да се бунтува срещу тях, нито щеше да бъде хвален, когато се пази да изпитва нужда от тях, нито щеше да бъде смятан за достоен човек, когато се ограничава в ползуването им. А всъщност колкото повече се лишава от тях или от нещо друго подобно и понася да бъде лишаван, толкова по-достоен човек е.

16. Умът ти е такъв, каквито са най-честите му мисли и представи. Защото душата ги попива. Затова постоянно да я държиш потопена в подобни мисли — примерно, че където живее човек, там може и достойно да живее. Живее в дворец. Значи е възможно да живее достойно в дворец. Също и следната мисъл — поради което и за което е създадено всяко нещо, към него се и стреми; към което се стреми, в него е целта му; където е целта, там е и ползата, и неговото благо. А за разумното същество благо е общността. Отдавна е доказано, че сме създадени да живеем общностно. Или не е ясно, че несъвършените същества са създадени за съвършените, а съвършените едни за други? Одушевеното е по-съвършено от неодушевеното, а разумното същество по-съвършено от одушевеното.

17. Лудост е да се преследва невъзможното. Но е невъзможно за негодните хора да не се заемат с подобни действия.

18. Никому не се случва нищо, което природата му не би понесла. Същото се случва и другиму — той или не знае, че му се случва, или демонстрирайки душевно величие, остава спокоен и незасегнат от злото. Странно е, че незнанието или желанието да се харесаш се оказват по-силни от разсъдъка.

19. Сами по себе си нещата не засягат ни най-малко човешката душа, нито имат достъп до нея, нито могат да я помръднат или задвижат. Единствено тя самата помръдва и задвижва себе си и с каквито съждения счете за достойно да се изпълни, такива са за нея и външните обстоятелства, които я заобикалят.

20. Според едно основание хората са ни изключително сродни, доколкото е нужно да им вършим добро и да ги понасяме. Но доколкото някои пречат на присъщите ми човешки дела, човекът също

попада сред безразличните неща както слънцето, вятърът и звярът. На някоя моя дейност те са в състояние да попречат. Поради способността да се измъквам и преобразувам обаче е невъзможно да има пречки за вътрешните ми импулси и умонастроение. Защото умът е в състояние да преобразува и насочва препятствието пред своята дейност към това, което го води предварително, така че наместо пречка на това дело то да способствува за него и наместо преграда по пътя натам да помогне за влизането в този път.

21. Почитай най-висшето между нещата във Вселената. То е това, което има отношение към всичко и направлява всичко. Почитай също тъй и най-висшето начало в себе си. То е сродно на онова, защото по същия начин то е в отношение с другите начала в тебе и ръководи твоя живот.

22. Което не е вредно за града, не вреди и на гражданина. Във всички случаи, когато мислиш, че ти е навредено, прилагай това правило. Ако нещо не вреди на града, и на мене не може да навреди. — А ако се вреди на града, не е ли редно да се разгневиш на вредителя? — Дали не си пропуснал нещо?

23. Често си мисли с каква скорост преминава и изчезва всичко съществуващо и раждащо се. Материалната същност като река непрекъснато тече, действителното е в непрестанна промяна, причините — подложени на безброй преобразувания; почти нищо не е устойчиво и толкова близко е зиналата безкрайност на изтеклото и бъдното, в която всичко изчезва. Затова как да не е глупав човекът, който се надува, притеснява или оплаква при тези обстоятелства, сякаш безпокойствието му ще трае кой знае колко време.

24. Помни към колко незначителна част от материалната същност си причастен, какъв малък и нищожен отрязък от целостта на вечността ти е отделен, и каква дребна частица от всеобщата съдба си!

25. Някой бърка нещо спрямо мене. Той да му мисли. Притежава собствено умонастроение, собствени действия. Аз притежавам сега това, което допуска да притежавам всеобщата природа, и върша каквото допуска да върша моята природа.

26. Ръководната и властващата част от твоята душа да остане незасегната от леките или силните движения в плътта ти и да не се смесва с тях, но да се държи настрана и да се ограда от страстите на телесните части. А когато поради един вид съчувствие те попаднат в

ума, все едно, че всичко е едно тяло, тогава да не се опитвам да противодействам на това усещане, защото то е естествено. Но нека ръководното начало да не добавя от себе си мнението дали това е добро или зло!

27. Да се живее с боговете! С боговете живее който им показва непрестанно, че душата му е доволна от отреденото ѝ и че върши каквото го кара собственото божество, което Зевс е откъснал от себе си и му е дал за водач и настойник. Това е умът и разумът на всеки човек.

28. Дали ще се разгневиш някому, ако мирише на пръч? Или ако му мирише устата? От Какво се плашиш? Такива са му подмишниците, такава устата, естествено е така да миришат. — Да, ама човекът има разум, казва някой, и може да забележи и съобрази в какво бърка. — Чудесно, отнеси го и за себе си. Защото несъмнено и ти имаш разум. Приведи В движение чрез своята разумна способност неговата, покажи му, напомни му! Ако разбере, ще го излекуваш и гневът ти ще стане излишен.

Нито трагически актьор, нито проститутка!

29. Както се каниш да живееш, като напуснеш това място, така можеш да живееш и тук. Ако ти пречат, тогава напусни дори живота, без да смяташ обаче, че ти се случва зло. Отивам си като дим. Защо смяташ, че това е кой знае какво? Додето нещо не ме изведе от това състояние, оставам независим и никой не може да ми попречи да върша каквото желая. Желая да съм в съгласие с природата на разумното и общностно същество.

30. Всеобщият ум е настроен общностно. Затова е създал несъвършените същества за съвършените, а съвършените е свързал помежду им. Виждаш как е подчинил, уредил и определил за всичко каквото му се пада по достойнство и как е събрал висшите същества да живеят в разбирателство помежду си.

31. Как си се отнасял до този момент с боговете, родителите, братята, съпругата и децата, с твоите учители, възпитатели, приятели и близки, с твоите роби, ако все още спазваш за всички предписанието:

„Никому той да не стори неправда, нито да каже“.

Припомни си също през какви промеждия премина и какви успя да понесеш и още, че твоето проучване на живота е към края си и че си изпълнил дължимото на обществото. Припомни си колко прекрасни

неща видя, колко наслади и мъки презря, от колко слава отвърна очи и към колко неблагоприятници се отнесе благосклонно.

32. Защо неуките и необразовани души довеждат до смут обучената и знаещата? Коя душа впрочем е обучена и знаеща? Която познава началото и края, както и разума, преминаващ през цялата материална същност и определените цикли на цялата вечност и ръководещ цялото.

33. В един момент ще се превърнеш в пепел или в скелет и ще остане името ти или и то няма да остане. Името е кънтеж, който заглъхва. Всичко толкова ценено в живота е празно, прогнило и дребно; кученца, които се хапят, и свадливи деца, които се смеят и веднага след това плачат. А доверието, сванът, правдата и истината са отмъкнати

„на Олимп от широкопътната земя.“#

Тогава какво те задържа тук, щом като сетивните неща са променливи и непостоянни, сетивата слаби и неточни, самата душица — изпарение на кръвта, а славата сред такива същества толкова празна? Какво ли? Спокоен и ведър ще дочакаш било угасването, било преместването ти другаде. А додето му дойде времето, какво е достатъчно? Какво друго, освен да почиташ и благославяш боговете, да вършиш добро на хората, да ги понасяш и да се сдържаш. Помни, че което е в границите на плътта и на диханието, не е нито твое, нито зависи от тебе.

34. Животът ти може да тече винаги щастливо, стига само да вървиш по добрия път и възгледите и действията ти да го следват. Душите на бога, на човека и на всяко разумно същество имат две общи качества — че не е възможно друг да им пречи и че при насочване на мисълта и действието им от правдата те се изпълват от доброто и така секват техните апетити.

35. Ако това не е следствие нито на моята негодност, нито е нейна проява, нито вреди на общия интерес, защо да ме безпокои? Така може ли да се навреди на общността?

36. Не се оставяй да бъдеш погълнат изцяло от представите си. Притечи се на помощ според силите и достойнството си дори ако е засегнато само което не е нито добро, нито лошо. Но недей да си мислиш, че това е вреда. Лош навик е. Както възрастният на тръгване взима кречеталото на своя възпитаник, помнейки, че това е кречетало,

и ти постъпи така ... Човече, забравяш ли за какво става дума? — Да, ама за тях то е от значение. — И ти ли поради това оглупяваш?

Веднъж преди време ме нарочили, че съм с късмет. Да си с късмет значи сам да си си го отредил, а късмет значи добри душевни наклонности, добри подтици, добри дела.

ШЕСТА КНИГА

1. Всеобщата същност е послушна и се насочва лесно. Разумът, който я направлява, няма в себе си никаква причина да върши зло. Защото злото му е чуждо и той нито може да стори зло, нито нещо да претърпи зло от него. Всичко се поражда и осъществява съобразно неговата воля.

2. Да бъде без значение дали трепериш от студ, или ти е топло, когато вършиш подобаващото, дали ти се спи, или си се наспал, дали говорят добри или лоши думи за тебе, дали умираш, или си в друго състояние. Защото и умирането е един от житейските актове. Значи е достатъчно да се извърши добре, каквото е свързано с него.

3. Гледай навътре в нещата. Нека не ти убягва нито собственото им качество, нито стойността им.

4. Всичко съществуващо бързо се променя и или ще се изпари, ако се свежда до една същност, или ще се разпръсне.

5. Направляващият разум знае своето положение, знае какво върши и върху каква материя.

6. Най-добрият начин да се защитиш е да не се оприличаваш.

7. На едно се уповавай и радвай — на това, като сториш нещо полезно за общността, да преминеш към друго полезно за общността, без да забравяш за бога.

8. Ръководното начало в тебе само да се буди, насочва, да прави от себе си каквото желае, да постъпва тъй, че всяко събитие да изглежда каквото желае.

9. Всичко се осъществява според всеобщата природа, а не според някоя друга, обхващаща я отвън, съдържаща се в нея или независима, намираща се извън нея.

10. Било бъркотия, взаимно вплитане и разпръскване, било единство, ред и промисъл. Ако е първото, за какво ми е да пребивавам в подобно случайно съединение и смес? Каква друга грижа бих имал, освен как да стана земя# един ден? И защо да се разстройвам? Каквото

и да правя, разпръскването ще споходи и мен. Но ако е второто, спокоен и изпълнен с почит се уповавам на този, който ме направлява.

11. Когато принудата на обстоятелствата един вид те обърка и разстрои, влез веднага в себе си и не нарушавай повече от нужното хармонията. Така ще я овладееш — като влизаш постоянно в себе си.

12. Ако имаше едновременно мащеха и майка, мащехата щеше да уважаваш и все пак постоянно щеше да се връщаш при майка си. Това са за тебе сега дворецът и философията. Затова често се връщай да дириш покой при философията, която прави поносим живота в двореца, а и тебе самия в него.

13. Както примерно можеш да си помислиш за печеното и за друго подобно ядене — това е труп на риба, а това на птица или прасе, и също за фалернското, че е сок от грозде, и за официалната дреха#, че е овча вълна, боядисана с кръв на мида, и за това, което става в съвкуплението, че е търкане на черво и след известен спазъм изпускане на слуз. Та както тия мисли пронизват в самите неща и помагат да се види подробно и точно какво представляват, така трябва да се постъпва през целия живот и винаги, когато нещо смущава въображението, да се разголва и съзира неговата незначителност, да се премахват приказките, придали му значение. Защото важността е невероятен измамник. Когато си най-сигурен, че се занимаваш със сериозна работа, тогава най-вече биваш омаян и подведен. Виж примерно това, което Кратет казва за Ксенократ.

14. Повечето работи, на които се възхищава човешкото множество, се свеждат до най-основното, удържано в устойчиво състояние от направата си или от самата природа — предмети от камък и дърво, смокини, маслини и лози. Това, на което се възхищават хората от по-средна ръка, се свежда до работи, подчинени на душа — примерно стада от дребен и едър добитък, а което се харесва на още по-културните люде, то пък се свежда до работи, подчинени на разумната душа, не на всеобщата обаче, а на тази, която води до упражняването на някакво изкуство, на нещо друго подобно или просто до притежаването на голям брой роби. А който цени разумната всеобща и обществена душа, той от нищо друго не се интересува, както от това собствената му душа да е настроена и да се движи разумно и общностно, като съдействува за същото и на своите съродници.

15. Винаги едно е устремено да се породи, друго да престане да бъде и от току-що породилото се някоя част е вече угаснала. В потока на промените вселената непрекъснато се обновява, както и непрестанният бяг на времето постоянно прави нова безкрайната вечност. Та в тази река от пробягващи неща дали си струва да цениш нещо повече, след като не можеш да се опреш на него. Все едно човек да заобича едно от прелитащите врабчета, а то вече е изчезнало от погледа. Нещо подобно е и животът на всеки от нас — изпарение на кръв и вдишване на въздух. Каквото е веднъж да вдишаш и издишаш — правим го всеки момент, — същото е да върнеш там, откъдето си я откъснал, цялата своя способност за дишане, придобита при раждането ти вчера или завчера.

16. Нито изпаряването, както е при растенията, е ценно, нито дишането, както е при домашните и дивите животни, нито образуването на представи в мисълта, нито разиграването ни като марионетки от влеченията, нито сбирането в стадо, нито приемането на храна, също и отделянето на остатъците от нея. Кое е ценно тогава? Да ти ръкопляскаат? Едва ли. Следователно не е ценно и да ти ръкопляскаат с език. Защото ръкопляскане с език е когато човешкото множество те хвали. Отказал си се и от славата? Тогава какво ценно остава? Според мене това да се движиш или да се задържаш съобразно собствения си строеж, към онези неща, към които те насочват също заниманията ти и изкуствата. Защото всяко изкуство се стреми произведеното да бъде пригодено за работата, за която е произведено. Подобен въпрос стои и пред лозаря, който се грижи за лозето, и пред обзидващия коне, и пред кучкаря. Към какво се стреми робът, който се грижи за малкото момче, към какво учителят? Тогава това е ценното. И ако то е наред, за друго няма да те е грижа. Няма ли да престанеш да цениш ред други неща? Значи няма да си нито свободен, нито независим, нито незасегнат от страсти. Защото няма как да не завиждаш, да не ревнуваш, да не се отнасяш с подозрение към можещите да ти го отнемат, да не замисляш зло срещу притежаващите цененото от тебе. Изобщо няма как да не изпадне в крайно объркване лишеният от някое измежду тия блага, а освен това да не се изпълни с недоволство към боговете. А уважението и цененето на собствения ум ще те направи приятен на себе си, лесно приспособим към твоите

другари по общност и в съгласие с боговете, това ще рече — одобряващ всичко, което те разпореждат и разпределят.

17. Горے, долу, наоколо — потоци от елементи. Но в никой от тях не се открива движението на добродетелта. Тя е нещо божествено и се движи по прекрасен, ала труден за проумяване път.

18. Странно е това, което правят. Желаят да ги възхваляват не хората от същото време и техните съвременници; държат да ги обсипят с похвала бъдните хора, които нито са видели, нито ще видят. Това е все едно да изпиташ огорчение, че и живелите преди тебе не са ти посветили похвални слова.

19. Ако нещо затруднява лично тебе, недей да го смяташ невъзможно за човека, а обратно — ако нещо е възможно и свойствено за човека, смятай, че е постижимо и за тебе.

20. При упражненията на палестрата (спортна площадка)някой ни одрасква с нокът и рязко ни удря с глава. Но нито обръщаме внимание, нито се сърдим, нито го подозираме после, че е замислял зло срещу нас. Разбира се, предпазваме се — не обаче като от враг, нито с подозрение, а с благосклонно отклоняване. Нека да постъпваме тъй и в останалите житейски случаи. Да не се замисляме толкова над това, което вършат един вид упражняващите се заедно с нас. Както казах впрочем, можем да се отклоним — но без да подозираме или мразим.

21. Ако някой ме убеди аргументирано, че мнението или действието ми са неправи, с радост ще ги променя. Защото търся истината, която никога никому не е навредила. Вреди си упорствуващият в собствената заблуда и незнание.

22. Аз върша моя дълг, другото не ме разсейва. Защото става дума било за предмети, било за лишени от разум същества, било за заблудени и незнаещи пътя.

23. След като имаш разум, отнасяй се към лишените от разум същества и изобщо предмети и неща, нямащи разум, великодушно и с широко сърце, а към хората се дръж като към имащи разум и с оглед на общността. Призовавай на помощ всички богове и да няма значение колко време го правиш. Достатъчни са и три такива часа.

24. Александър Македонски и неговият мулестар са се превърнали в едно и също след смъртта си: или са били поети от

същите пораждащи принципи, или са се разпръснали по подобен начин сред атомите.

25. Обърни внимание за едно и също незначително време колко неща стават едновременно във всеки от нас — както в телата, така и в душите ни. Тъй няма да се удивиш, че в едното и цялото, наричано Вселена, се осъществяват едновременно много повече, по-скоро всички неща, които стават.

26. Ако някой те запита как се пише името Антонин, дали ще произнесеш всеки отделен звук с крясък? Ами ако се ядосат, и ти ли ще се ядосаш? Няма ли да изречеш кротко един по един всеки звук? Тогава по същия начин помни и в този случай, че всеки дълг е съставен от определен брой моменти. Нужно е да ги спазиш и да осъществиш правилно това, което предстои, без да изпадаш в смут и без да отвърщаш с недоволство на тези, които изпитват недоволство.

27. Колко жестоко е да не позволяваш на хората да се стремят към нещата, които им изглеждат присъщи и полезни. Но по някакъв начин ти не им позволяваш да го правят, като негодуваш, че грешат. Защото те всъщност се държат тъй, все едно, че са им присъщи и полезни. — Да, ама не е така. — Тогава ги осведоми, покажи им, но без да негодуваш.

28. Смъртта е покой от сетивното отразяване, от разиграването ни като марионетки, на което ни подлагат влеченията, от криволиченето на мисълта и служенето на плътта.

29. Срамно е тялото ти да не се отказва от този живот, а душата да се отказва преди него.

30. Внимавай да не се проникнеш до дъно от положението на император. Защото е възможно опази се прост, честен, чист, достоен, безизкуствен, приятел на правдата, изпълнен с почит към боговете, добронамерен обичлив и твърд във вършенето на това, което подобава. Бори се да останеш такъв, какъвто философията пожела да те направи. Свени се от боговете, помагай на хората. Кратък е животът и един плодът на земното съществуване — благочестно умонастроение и дела, полезни за общността във всичко като ученик на Антонин следвай неговото упорство в действията, съобразени с разума, способността му да остава еднакъв навсякъде, благочестието, спокойното и ласкаво изражение на лицето, липсата на тщеславие и настоятелността при вникването в нещата. И това, че изобщо не

оставяше нищо, преди да го е разбрал и схванал напълно, и че можеше, без да хули, да изтърпи тия, които го хулеха несправедливо. И това, че не бързаше в нищо и че не даваше ухо на клевети. И колко добре вникваше в човешките нрави и действия. И това, че не употребяваше груби думи, не се нуждаеше от показен шум, не беше подозрителен, нито говореше заплетено и надутно. И от колко малко се задоволяваше — покрив, постеля, дреха, храна, домашна прислуга. И колко трудолюбив и издръжлив беше, в състояние поради простите си нужди да стои на едно място чак до вечерта, без да му се наложи да се облекчи повторно, след като е направил това в обичайния час. Също неговата устойчивост и непроменимост в приятелствата и това, че понасяше да се изказват откровено срещу неговите мнения и се радваше, когато някой му покажеше нещо по-добро. И това, че беше изпълнен с почит към боговете без суеверие. Дано и ти да посрещнеш сетния си час с такова ясно съзнание като него.

31. Изтрезней и ела на себе си, отвори очи и осъзнай, че са те мъчили сънища. Събудил се, погледни на свой ред това, както преди гледаше онова.

32. Съставен съм от тяло и душа. За тялото всички неща са безразлични. Защото те не могат да го засягат. За ума е безразлично онова, което не влиза в неговата дейност. А каквото влиза в дейността му, зависи от него. Умът обаче се занимава само с работите, отнасящи се до настоящето. Бъдещата дейност, както и миналата, са му безразлични в настоящия момент.

33. Работата на ръката, както и работата на крака не са против природата, додето ръката върши делото на ръката и кракът — делото на крака. Значи по същия начин и работата на човека като човек не е против природата, додето той върши човешки дела. А щом не е против природата му, значи не е и нещо лошо.

34. Колко големи удоволствия са изпитали разбойниците, развратниците, отцеубийците и тираните!

35. Не виждаш ли, че овладелите занаят успяват да се нагласят в някаква степен към хората, непричастни в техния занаят? Но това не е причина да не спазват разума на занаята си и да допускат да отстъпват от него. Не е ли странно строителят и лекарят да уважават повече разума на своето занимание, отколкото човекът своя разум, който е общ за него и боговете?

36. Азия, Европа са тъгълчета на Вселената, цялото световно море — капка във Вселената, Атон — бучица пръст във Вселената, цялото настояще време — миг от вечността. Всичко е дребно, лесно променимо, готово да изчезне.

Всичко произтича оттам, тръгвайки от оня общ ръководен принцип или от онова, което следва от него. Тогава и зиналата паст на лъва, и отровата, и всяко зловредно действие — на тръна, на калта, са допълнителни порождения на високото и красивото. Затова недей да мислиш за тях като за нещо чуждо на това, което почиташ, а разсъди за общия избор на всичко.

37. Виделият сегашното е видял всичко, което е било от вечни времена и ще съществува безкрайно защото всичко е от един род и един вид.

38. Често си мисли за зависимостта и взаимната връзка на всичко във Вселената. По някакъв начин всички неща са вплетени едно в друго и поради това настроени дружески помежду си. А едно следва друго поради реда в движението, поради съгласието и единството в материалната същност.

39. Бъди в съгласие с тия неща, с които те е свързал жребият. И обичай хората, с които се е паднало да бъдеш, но истински.

40. Добре е, ако инструментът, средството за труд, всяко оръдие върши това, за което е изработено. Впрочем в този случай създателят не е налице. Докато при създаденото от природата съоръжаващата сила е вътре и остава. Затова е редно и повече да я уважаваш и да смяташ, че щом сам реагираш и постъпваш съобразно нейната воля, значи всичко твое става съобразно твоето желание. По същия начин и нещата във вселената стават, съобразно нейното желание.

41. Което и от независещите от твоята воля неща вземеш да разгледаш като добро и зло, в случай че те сполети подобно зло или пропуснеш подобно добро, няма как да не укориш боговете или да не намразиш хората, понеже ще ги заподозреш, че са виновни за сполетялото те зло и пропуснатото добро. Немалко неправда вършим поради неприятностите, изпитани от тези работи. Но ако смятаме за добро и зло само това, което зависи от нас, не остава никаква причина нито да виним бог, нито да вдигаме война срещу човек.

42. Всички съдействуваме за общия резултат — едни съзнателно и с ума си, други, без да знаят. И Хераклит, предполагам, това иска да

каже, като нарича спящите съдеатели на ставащото във Вселената. Един съдействува за едно, друг — за друго, съдеател е дори в повисока степен недоволстващият, опитващият се да върви срещу ставащото и да руши. Вселената има полза и от такива хора. Затова реши за в бъдеще сред кои ще се наредиш. Защото направляващият вселената ще си послужи по най-прекрасен начин с тебе, ще те приеме и ще ти отреди място сред съдеателите и работещите заедно. А ти само гледай да не го заемаш като глупавия и смешен стих в драмата, за която споменава Хризип.

43. Да не би слънцето да държи да върши работата на дъжда? Или Асклепий — делото на Деметра Карпофорос? А какво ще кажем за отделните звезди? Макар различни, не съдействуват ли за едно и също?

44. Ако боговете са мислили за мене и за това, което е редно да ми се случи, те добре са помислили. Защото не ми е лесно дори да си представя лишен от разум бог. А дали нещо би ги накарало да ми навредят? Какво би последвало от това за тях или за вселената, която е най-голямата им грижа? Ако не са помислили лично за мене, сигурно добре са помислили за общото, следствие на което е и случващото се на мене. Затова съм длъжен да го приемам с удоволствие и радост. Но в случай, че не замислят нищо — неблагоприятно е да го вярваме, както и да не принасяме жертви, да не се молим и вричаме и да не вършим всички останали работи, които вършим, защото смятаме, че боговете са тук и живеят сред нас — та в случай, че не замислят нищо, отнасящо се за нас, аз мога да помисля за себе си, мога да се замисля кое е полезно за мене. За всеки е полезно съобразното със собствения му строеж и природа.

Град и родина за мен като Антонин е Рим, а като човек — вселената. Затова единствено което е от полза за тези градове е благо за мене.

45. Всичко, което се случва всекиму, е от полза за цялото. Това щеше да е достатъчно. Но ако гледаш внимателно, ще забележиш още, че което е полезно за един човек, винаги е полезно и за другите хора. Нека употребим в този случай думата „полезно“ както във всекидневието — за безразличните неща.

46. Както представленията в амфитеатъра и на други подобни места ти се струват все едни и същи, от един вид и ти дотягат, такава

чувство предизвиква и животът като цяло. Горے и долу всичко е едно и също, произлизащо от едно и също. И докога?

47. Постоянно да е в ума ти, че са измрели всякакви хора, упражнявали всякакви професии и принадлежали към най-различни народности. Стигни чак до филистион, феб и Ориганион. Премини после към други племена. И ние трябва да се прехвърлим там, където са отишли толкова велики оратори и толкова прославени философи — Хераклит, Питагор, Сократ, преди тях толкова герои, а по-късно толкова военачалници и тирани. Добави Евдокс, Хипарх, Архимед и други изключителни таланти, осенени от велики идеи, трудолюбиви, изобретателни, безпощадни хулители на подвластния на смъртта човешки живот като Менип и толкова други. Нека е в ума ти, че всички те отдавна са измрели. Но дали това е зло за тях и дали впрочем и за ония, чието име изобщо не се споменава? Тогава човек трябва да държи само на едно — воден от истината и справедливостта да проживее живота си, благосклонен към лъжците и вършителите на неправда.

48. Решиш ли да си доставиш радост, представи си преимуществата на твоите другари в живота — дейтелността на един, скромността на друг, отстъпчивостта на трети, нещо друго на четвърти. Нищо не доставя такава радост като многобройните примери за добродетел, които се откриват в нравите на твоите другари по живот и на чиято цялост можеш постоянно да се натъкваш. Затова е редно да ти бъдат подръка.

49. Да не би да си недоволен, че тежиш толкова килограма, а не деветдесет и пет? На същото основание недей да си недоволен, че ще живееш толкова години, а не повече. Както приемаш количеството на определената ти материална същност, така постъпи и с времето.

50. Опитай се да ги убедиш, но действуй и против волята им, когато разумът на справедливостта те насочва така. Ако някой обаче си послужи със сила и попречи, приеми го без болка и използвай препятствието, за да се обърнеш към друга добродетел. И помни, че си се насочил натам по изключение, че не можеш да се стремиш към невъзможното. Тогава към какво се стремиш? Към един вид подобно стремление. Това е постижимо. Едва-що сме се насочили, и то става.

51. Честолюбивият смята за собствено благо чуждата дейност, обичащият насладата — собствените усещания, а умният човек —

собствената дейност.

52. По този въпрос можеш да нямаш мнение и да не тормозиш душата си. Защото природата на тия работи не поражда способността ни за отсъда.

53. Привикни се да не слушаш с половин ухо това, което казва другият, и колкото се може повече прониквай в душата на говорещия.

54. Което не е полезно за кошера, и за пчелата не е полезно.

55. Ако моряците ругаят кормчията, а болните лекаря, сигурно не друга им е грижата, а това единият да положи усилие за оцеляването на пасажерите, а другият за здравето на тия, които лекува.

56. Колко люде, с които стъпих на тоя свят, вече са си отишли.

57. За болните от жълтеница медът е горчив, за болните от бяс страшна водата, а за децата хубаво нещо топката. Защо се сърдя тогава? Или смяташ, че грешката ти нанася по-малко поражение, отколкото жлъчката на болния от жълтеница и отровата на побеснелия от ухапване.

58. Никой не би ти попречил да живееш съобразно разума на твоята природа. И нищо не би могло да ти се случи против разума на всеобщата природа.

59. На какви хора искат да се харесат, със средствата на какви усилия и в името на неща, които колко ще оцелеят? Колко скоро вечността ще погълне всичко и колко много вече е погълнала!

СЕДМА КНИГА

1. Какво е порокът? Той е това, което толкова пъти си наблюдавал. И изобщо трябва да бъдеш готов, когато ти се случва нещо, да си спомниш, че си го виждал много пъти. Навсякъде — и горе, и долу ще откриеш същите неща, с които са пълни историите и на древността, и на по-близкото минало, и на тези от вчера. С тях са пълни и сега градовете и къщите ни. Нищо ново няма. Всичко е обичайно и краткотрайно.

2. Основните възгледи живеят. Възможно ли е да бъдат умъртвени, щом са неугасими и мислите, които им отговарят? От тебе зависи да ги възвръщаш постоянно в живота. Аз мога да имам правилно мнение по този въпрос. Щом като мога, защо се тревожа? Кое е вън от ума ми, няма никакво отношение към ума ми. Това разбери и ето те прав. От тебе зависи да се върнеш наново в живота. Виждай нещата отново тъй, както си ги виждал. Именно в това се състои връщането в живота.

3. Тщеславно тържествено шествие, драма на сцената, стадо овце и говеда, схватка на копиеборци, кокал, подхвърлен на кученца, зальк хляб в басейна за рибите, угрижени, мъкнещи товар мравки, побегнали в уплаха мишки, разигравани на конец марионетки. Трябва да участвуваш във всичко това в добро разположение на духа и без да роптаеш. Редно е обаче да забележиш, че всеки има такава стойност, каквато е стойността на нещата, които го занимават.

4. Нужно е да следиш дума по дума това, което се говори, и да съобразяваш какво става при всеки човешки импулс. В първия случай трябва да внимаваш за смисъла на казаното, а във втория веднага да видиш импулсът към каква цел е насочен.

5. Дали умът ми е достатъчен за това, или не? Ако е достатъчен, ще си послужи с него за тази работа като с инструмент, даден ми от всеобщата природа. Ако не е достатъчен, или ще отстъпя на можещия по-добре да извърши работата, стига това да не е извън реда, или ще се наема, доколкото мога, но като взема за помощник можещия, така

щото, упован на моето ръководно начало, да направи полезното и нужното за общността в този момент. Каквото и да правя — било лично, било в съдружие с друг, да го съобразявам единствено с това, с общополезното и пригодното.

6. Колко превъзнесяни до бога люде са вече потънали в забрава! Колко превъзнесали ги са си отишли отдавна!

7. Не се срамувай, че ти помагат. Като войник при обсада на град трябва да изпълниш възложеното ти. Тогава, ако си куц и не можеш да се качиш сам на крепостната стена, нали ще успееш с помощта на друг?

8. Нека не те тревожи бъдещето. Ако трябва, ще достигнеш до него със същия разум, който ти служи сега за настоящето.

9. Всички неща са вплетени помежду си. Връзката им е свещена и помежду им никое не е чуждо на друго, защото са подчинени и същевременно съграждащи реда на един и същ свят. И светът, образуван от всичкото, е един, и богът, преминаващ през всичкото, е един, и материалната същност е една, и законът е един, единият общ разум за всички разумни същества, и истината е една щом като е едно и съвършенството за единородните същества, причастни към същия разум.

10. Всичко материално тутакси потъва в материалната същност на вселената. Всяка причинност тутакси се поема в разума на вселената, а споменът за всичко тутакси бива погребан във вечността.

11. За разумното същество природосъобразното и съобразното с разума действие са едно и също нещо.

12. Прав или изправян.

13. Каквито са в единните организми частите на тялото, в такова разумно отношение, макар и раздалечени, са разумните същества, защото са създадени за един вид общо сътрудничество. Мисълта за това ще ти идва по-често наум, ако повтаряш в себе си, че си член от организма, съставен от разумни същества. Но ако се наречеш не член, а част, значи още не обичаш от сърце хората и не те радва докрай вършенето на благодеяния. И още — ако го правиш просто като нещо редно все още не го правиш като добро на себе си.

14. Нека на това, което е изложено на случване и претърпяване, да му се случва отвън каквото пожелае. И нека, ако иска, да се оплаква от претърпяното. Що се отнася до мене, аз няма да допусна мнението,

че случилото се е зло, и няма да се чувствам оцетен. Във възможностите ми е да не го допусна.

15. Независимо какво прави или говори някой, аз трябва да бъда достоен човек. Все едно златото, смарагдът и пурпурът да можеха да кажат: „Независимо какво прави или говори някой, аз трябва да бъда смарагд и да запазя цвета си.“

16. Ръководното начало никога не безпокои само себе си, искам да кажа, не плаши себе си и не се подтиква към страсти. Ако някой друг може да го уплаши или наскърби, нека го стори. То само няма да използва способността си за образуване на мнения, за да се подложи на подобна промяна. Що се отнася до тялото, нека само да го е грижа да не претърпи нещо, ако може, и нека каже, ако претърпява. Плашена, наскърбявана и изобщо съставляща си мнение по този въпрос, душата няма как да претърпи защото не е предразположена към подобна преценка. Доколкото зависи лично от него, ръководното начало не изпитва нужда от нищо, освен ако само не се накара да изпита. По същия начин то е несмутимо и неможещо да се възпре, освен ако само не се смути и възпре.

17. Благополучие — това е благо божество# или... благо. А ти какво се каниш да правиш, въображение мое? В името на боговете, нека както си дошло, така и да си идеш. Не си ми нужно. Дошло си по стар навик. Не ти се сърдя. Само си иди!

18. Някой се страхува от промяната? Та какво може да стане без промяна и има ли нещо по-мило и по-свойствено за всеобщата природа от нея? Би ли могъл да се изкъпеш ако дървата не се променяха? Щеше ли да се храниш, ако храните не се променяха? И кое друго полезно нещо би се изпълнило без промяна? Не виждаш ли, че и това ти да се промениш е от подобно естество и че по подобен начин е необходимо за всеобщата природа?

19. Като в порой влачи всички тела материалната същност на вселената, свързани и съдействащи в цялото също както частите на нашето тяло помежду си. Колко Хризиповци, колко Сократовци и Епиктетовци е погълнала вече вечността. Нека същото да важи и за всеки човек, независимо кой, и за всяко нещо.

20. Само това единствено ме безпокои да не би да правя нещо, което моят човешки строеж не желае или така, както не го желае или това, което сега не желае.

21. Скоро ще забравиш всичко, скоро и тебе ще те забравят всички.

22. Присъщо на човека е да обича и тези, които му вредят. Ще се убедиш в това, ако си представиш, че са ти роднини, и съобразиш, че грешат поради незнание и против волята си и че не след дълго ще умрат като тебе и най-вече, че не ти е навредено, защото ръководното ти начало не е станало по-лошо, отколкото по-рано.

23. Като от възък всеобщата природа извайва от материалната същност на вселената сега конче, после го стопява и използва неговия материал за дървче, после за човече, после за нещо друго. И всичко това възниква за кратко. Няма нищо страшно, че едно сандъче се разпада, както и че бива сковано.

24. Злобното изражение на лицето е съвсем против природата. Когато се повтаря често, то убива красотата и накрая тя угасва тъй, че изобщо не може да се възстанови. Опитай се с помощта на това да разбереш, че горното е против разума. А ако изчезне и усещането, че грешим, нима остава друго основание за живота ни?

25. Всичко, което виждаш, уреждащата всичко природа ей сега ще го промени и от неговата материална основа ще създаде друго и на свой ред други от неговата, за да бъде винаги млада вселената.

26. Когато някой сбърка спрямо тебе, веднага си представи какво е възприемал за добро или зло, та е сбъркал. Разбереш ли, ще го съжалиш и нито ще се удивиш, нито ще се разгневиш. Защото навярно и ти сам все още възприемаш за добро същото като него или нещо друго от този вид. Тогава е редно да го извиниш. Ако пък вече не приемаш подобни работи за добри или лоши, толкова по-лесно ще е да се отнесеш благосклонно към допусналия грешка.

27. Недей да мислиш за отсъстващото като за вече присъстващо, ами избери най-достойното от това, което е налице, и с негова помощ си напомни как би се стремил към него, ако не беше тук. Същевременно обаче се пази да не би, воден от силното удоволствие, да привикнеш да го цениш дотам, че да изпаднеш в смут, ако се случи да не е налице.

28. Събери се в себе си! Разумното ръководно начало е по природа наклонно да си бъде достатъчно, когато върши справедливост, както и само по този път да се сдобива със спокойствие.

29. Изтрий въображението! Спри дърпането на конците! Очертай настоящето! Разбери какво се случва — било на тебе, било на друг! Раздели и разчлени дадения предмет на материално начало и оформяща причина! Мисли за последния си час! Сбърканото от някого остави там, където е станала грешката!

30. Постоянно поставяй едни до други мислите и думите си, прониквай с ума си в това, което правиш и което ти се случва.

31. Нека простотата, чувството за срам и безразличието към това, което е между добродетелта и порока, те дарят с ведрост. Обикни човешкия род и последвай бога.

Той казва: „Всичко е условност, действителни са само елементите.“# Достатъчно е да помня, че всичко е условност и условното се оказва съвсем малко.

32. За смъртта — разпръскване, ако светът е от атоми; а ако е нещо единно — било угасване, било отиване другаде.

33. За мъката — непоносимата прекъсва живота, траещата е поносима. Правейки обход, умът запазва своето спокойствие, а ръководното начало не става по-лошо. Нека, ако могат, поразените от мъка части да се произнесат за нея#.

34. За славата — виж мислите им, какви са — какво преследват и какво избягват. И че както при дюните едни се наслагват върху други и покриват предишните, също и в живота предишното бива покрито от нанесеното върху него следващо.

35. „А комуто са присъщи възвишена мисъл и способност да обхване цялото време и цялото битие, мислиш ли, че такъв човек ще държи на човешкия живот?“ — „Не е Възможно“ — казва той. „Значи такъв човек няма да смята и смъртта за нещо страшно?“ — „Ни най-малко.“#

36. „Присъщо е за един цар да върши благодеяния, а да му се отплащат с хули.“#

37. Грозно е лицето да става смирено, да се оформя и краси, както нарежда умът, а той да не оформя и краси сам себе си.

38. „Не бива на нещата ти да се гневиш, защото тях не ги е грижа.“#

39. „Да доставиш радост и на безсмъртните богове, и на нас.“#

40. „Живот пожънва като плодоносен клас и тъй един остава за разлика от друг.“

41. Ако за мен и двете ми деца боговете не помислиха, и в това има разум."#

42. „Доброто и справедливостта са с мене.“

43. Недей се присъединява към жалбите им и не се терзай!

44. „На това аз с право бих отговорил: Не говориш добре, човече, ако смяташ, че един мъж, който има и най-малка стойност, трябва да пресмята възможностите за живот и смърт, а да няма предвид в действията си единствено дали постъпва справедливо, или не и дали като достоен или негоден човек.“#

45. „Така стоят нещата в действителност, мъже атиняни: каквото място заеме в строя някой било сам, понеже го смята за най-добро, било по заповедта на началника си, там трябва според мен да остане и да се излага на опасност, като не държи сметка нито за смъртта, нито за нещо друго, а само за позора.“#

46. „Но, драги, виж да не би благородно и добро да са нещо различно от това да спасим от опасност себе си и другите. Действително това нещо, колко дълго да се живее, един истински мъж трябва да изостави и да не се влюбва в живота, но като се повери на бога за това и повярва на жените, че никой не би избягнал съдбата си, да търси начина, по който би преживял колкото се може най-добре живота, който има да живее.“#

47. Да наблюдаваш пътищата на звездите като движещ се заедно с тях и постоянно да ти е в ума преобразуването на елементите един в друг. Подобни мисли очистват от нечистотата на земния живот.

48. Хубаво е казано у Платон: „Който съчинява слова за хората, той също като от някакво високо място трябва да обгръща с поглед ставащото долу на земята: стада, войски, обработване на земята, сватби и разтрогвания, раждания и кончини, съдилищна гълчава, пустеещи земи, различни варварски племена, празници и траурни оплаквания, пазарища, пъстрата смесица и реда от свързването на противоположности.“#

49. Като разглеждаш отминалото, можеш да разбереш както промените в настоящия момент, така и да предвидиш бъдещото. Защото ще бъде изцяло от същия вид и няма да може да избегне ритъма на ставащото в момента. Затова е все едно дали ще наблюдаваш четиридесет или десет хиляди години човешкия живот. Какво повече ще видиш?

50. „Роденото от земята се връща в земята, това пък с въздушно потекло отново се завръща в небесния свод.“#

Или следното: разпадане на взаимно привличащите се атоми и един вид разпръскване на безчувствените елементи.

51. И още:

„С храна, пиене и магически действия избягваме потока на съдбата, за да не умрем.“#

„Сред мъките, довеждащи до вопъл, няма как да не изпитаме и духащия от боговете вятър.“#

52. По-опитен борец, но не по-съобразяващ се с общността, нито по-скромен и по-готов да се подчини на случващото му се, нито по-добронамерен към пропуските на своите близки.

53. Нищо страшно няма, когато една работа може да се свърши съобразно общия за боговете и хората разум. Няма основание да се боиш, че ще претърпиш вреда в случаите, когато можеш да бъдеш полезен по пътя на справедливата, съобразена с твоя строеж дейност.

54. Навсякъде и във всеки момент от тебе зависи, и да бъдеш доволен от настоящото стечение на обстоятелствата, изпълнен с почит към боговете, и да се отнасяш с хората, с които си в момента, съобразно справедливостта, и умело да следиш да не се промъкне в това, което си представяш в момента, нещо непонятно.

55. Не отклонявай погледа си към чуждите ръководни начала, а гледай направо натам, накъдето те води природата — и всеобщата чрез това, което ти се случва, и твоята чрез нужното сам да направиш. Всеки трябва да върши съответстващото на неговия строеж. Останалите същества са създадени заради разумните, във всеки случай по-несвършените заради по-свършените, а разумните същества едни за други. Водещ в строежа на човека е стремежът към общност. На второ място идва способността да не се отстъпва пред телесните афекти. За движението на разума и ума е характерно да се огражда и никога да не допуска да бъде надмогнато нито от движението на чувствата, нито на страстите, защото те са животински, а движението на ума държи да има първенство и да не допуска тяхното надмощие. И с право, тъй като влиза в природата му да си служи с всички други. Третото в разумния строеж е устойчивостта и неподдаването на измама. Та държейки се о тези качества, нека твоето ръководно начало да следва правия път и ще има своето.

56. Все едно, че си живял до този момент и че вече си умрял, така проживей останалата част от живота си — съобразно природата.

57. Обичай единствено това, което ти се случва и което е вплетено в съдбата ти. Има ли нещо по-подходящо?

58. При всяка случайност имай пред очи ония, на които се е случило същото и които после са били недоволни, учудени и възмутени. Та къде са те сега? Никъде. Да не би и ти да желаеш същото? Не искаш ли да оставиш чуждите превратности на извършилите и претърпелите ги, а ти цял да се отдадеш на въпроса как да се възползуваш от тях? Добре ще се възползуваш и ще ти послужат като материал. Само внимавай и се стреми да бъдеш достоен във всичко, което вършиш. И помни тези две неща — без значение е обстоятелството, при което се действа...#

59. Копай навътре! Вътре е изборът на доброто и той може винаги да тече, стига само винаги да копаеш.

60. Редно е и тялото да бъде стегнато, а не размъкнато — било в движение, било в покой. Както умът се проявява на лицето и пази постоянно неговия събран и изпълнен с достойнство израз, нещо подобно трябва да се изисква и от цялото тяло. Но при спазването на това не бива да се достига до крайности.

61. Изкуството на живота напомня повече изкуството на борбата, отколкото на танца, по това, че човек е готов да посрещне и да устои на удари, за които не знае предварително.

62. Нека постоянно да преценяваш кои са хората, които желаеш да са ти свидетели, и какви ръководни начала имат. Нито ще ги виниш, ако грешат против волята си, нито ще се нуждаеш от свидетелството им, ако гледаш в извора на мненията и влеченията им.

63. Всяка душа се лишава от истина против волята си, казва той.# Също тъй и от справедливост, сдържаност, благонамереност и от всичко подобно. Крайно необходимо е непрекъснато да помниш тези думи. Ще станеш по-ласкав към всички.

64. При всяка сполетяла те болка да ти бъде подръка, че тя не е нещо грозно, нито нанася вреда на ръководещия те ум. Болката не го разваля нито доколкото е разумен, нито доколкото е настроен общностно. При повечето болки нека ти помогне и възгледът на Епикур — няма нищо непоносимо и вечно, стига да не забравяш за собствените си граници и да не добавяш към това друго. Помни още,

че неприятното усещане от ред неща, които са идентични на болка, остава незабелязано — примерно че ни се спи, че ни е горещо или нямаме апетит. Та когато се случи да изпиташ неудоволствие от някое от тях, кажи си, че отстъпваш пред болка.

65. Гледай никога да не изпитваш към човекомразците това, което те изпитват към хората.

66. Откъде можем да знаем дали Телаугес не е имал по-съвършен характер от Сократ? Не е достатъчно, че Сократ е умрял, покрит с повече слава, че е разговарял по-изкусно със софистите, че е понасял твърдо нощния студ, че се е противопоставил благородно на заповедта да отведе в затвора човека от Саламин и че се е перчил, разговаряйки по улиците#, за неща, които биха спрели човека, ако са верни. На друго трябва да обърнем внимание: каква душа е имал Сократ и достатъчно ли му е било, че е справедлив спрямо хората и благочестив спрямо боговете и че нито негодува срещу човешката негодност, нито робува на нечие невежество, нито приема като чуждо отреденото му от цялото и че не го търпи като непоносимо, нито оставя ума си да се изпълня със съчувствие към страстите на плътта.

67. Природата не те е примесила тъй неотделимо в състава на цялото, щото да е недопустимо да се отграничиш и да вършиш със собствени сили своето. Огромна е възможността да станеш божествен човек и никой да не разбере това. Помни го винаги и още, че от малко неща зависи да живееш щастливо. И не защото не си успял в диалектиката и в науката за природата, затова да се откажеш да бъдеш независим, скромен, отдаден на общността и послушен на бога.

68. Да живееш без насилие и в пълно душевно разположение дори ако всички те охулват с всякакви хули и зверове разкъсват членовете на обгръщащата те телесна маса. Какво пречи при тези обстоятелства умът да запазва своето спокойствие, способността за вярна преценка на външните събития и готовността да извлича полза от изпречилото му се? Така че преценката да казва на идващото насреща: „Ти си такава в същността си, независимо че мнението те прави да изглеждаш различно.“ А готовността да извличаш полза да казва на изпречилото се: „Тебе търсех. Защото винаги мога да превърна наличното в момента в материал на добродетелта на разума, на обществената добродетел и изобщо на човешкото или божие изкуство.“ Всичко, което се случва, става присъщо за бога или човек и

не е нито ново, нито неподдаващо се на направляване, а напротив — познато е и лесно за обработване.

69. Съвършенството на нрава се проявява в това да прекарваш всеки ден като последен и нито да роптаеш, нито да стоиш вцепенен, нито да се преструваш.

70. Бидейки безсмъртни, боговете не недоволствуват, че се налага в такава вечност да понасят безусловно и винаги толкова много и такива несъвършени същества. На това отгоре те полагат всякакви грижи за тях. А ти, който си вече едва ли не в края, отказваш, и при това бидейки един от несъвършените.

71. Смешно е да не бягаш от собствената си порочност, което е възможно, а да бягаш от порочността на другите, което е невъзможно.

72. Това, което разумната, зачитаща обществото способност открие, че противоречи на ума и на общностното съществуване, тя с право го смята за по-ниско от равнището ѝ.

73. Когато ти си извършил добро, а друг го е изпитал, какво трето чакаш още? Или като глупавите — да ти се признае, че си сторил добро, и да бъдеш възнаграден?

74. Никой не се уморява да му помагат. Помагането е природосъобразно действие. Тогава, додето помагаш, не се уморявай да ти помагат.

75. Всеобщата природа се е устремила към създаване на вселената. При това положение или всичко ставащо се осъществява като необходимо последствие, или е лишено от разум, тогава ще са лишени от разум и главните събития, към които е устремено в подтика си ръководното начало на вселената. Помненето на тази мисъл ще ти помогне да посрещнеш много неща по-спокойно.

ОСМА КНИГА

1. И това ти помага да не бъдеш тщеславен, че вече не можеш да си философ през целия си живот или поне за времето от младостта насам, а и в ред други неща сам си се убедил, че си далече от философията. Объркал си се, така че вече не ти е лесно да си спечелиш име на философ. Противопоставя се и характерът на живота ти. Ако наистина си разбрал в какво се състои работата, не обръщай внимание на това, какво мислят за тебе. Да ти бъде достатъчно, че останалата част от живота, колкото и да е тя, ще проживееш тъй, както желае природата. Затова разбери какво желае и нищо друго да не те разсейва. Вече знаеш от опита на толкова грешки, че никъде не си открил щастието — нито в силогизмите, нито в богатството, нито в славата, нито в изпитването на наслаждения, никъде. Тогава къде е тя? В това да вършиш изискваното от човешката природа. А как ще го вършиш?

Като разполагаш с основни възгледи, от които да следват импулсите и делата ти. Какви възгледи? Които да сочат кое е добро и кое зло и че няма добро за човека, което да не го прави справедлив, благоразумен, смел, независим, и че няма зло, което да не го прави противоположен на казаното.

2. Питай се при всяко действие — в какво отношение е към мене? Няма ли да съжалявам, че съм го сторил? Скоро ще умра и всичко ще изчезне. Какво повече търся, ако в момента действувам като мислещо същество, съобразяващо се с общността и подчиняващо се на един закон заедно с бога.

3. Какви са Александър, Цезар и Помпей, сравнени с Диоген, Хераклит и Сократ? философите са видели самите неща, причините и материите им, ръководните им начала са били винаги едни и същи. А пълководците колко неща не са знаели и на колко са робували.

4. Така или иначе, ще правят същото, дори да се пръснеш.

5. Най-важното — не се разстройвай. Всичко става съобразно всеобщата природа и след малко никой никъде няма да бъде, както не са никъде нито Адриан, нито Август. После, вперил поглед в делото

си, схвани го и същевременно не забравяй, че трябва да бъдеш достоен човек. И каквото изисква природата на човека, прави го, без да се извърщаш настрани и по най-справедливия начин, само че благонамерено, скромно и без лицемерие.

6. Това е работата на всеобщата природа — което е тук, да го премести там и да го преобразува, да го вдигне оттук и да го отнесе там. Всичко е промяна и няма основание за страх да не би да се случи нещо ново. Всичко е обичайно, че и разпределяните участи са едни и същи.

7. На всяка природа ѝ е достатъчно нейното благополучие. Разумната природа е в благополучие, когато не допуска в мислите си нищо фалшиво и неясно, когато насочва импулсите си единствено към дела, полезни за общността, когато се стреми и отклонява само от зависещото от нея, когато приветствува каквото ѝ отрежда всеобщата природа. Защото е част от тази природа както природата на листото е част от природата на растението. Но докато в случая природата на листото е част от лишена от възприятие и разум природа, на която може да се попречи, природата на човека е част от природа, която не се възпира, мислеща и справедлива, щом като дава на всяко същество равни по достойнство части време, материална същност, причина, енергия и способност за свързване. Гледай обаче не дали отделното в две неща е еднакво, а как всички части на едното се отнасят като цяло към всичките на другото.

8. Не можеш да четеш. Но можеш да не дадеш воля на надменността, да овладееш удоволствията и болките. Можеш да се издигнеш над желанието за слава. Можеш да не се гневиш на грубияните и неблагодарниците, че и да се погрижиш за тях.

9. Нека никой да не те чуе да се оплакваш от живота в двореца, нито ти себе си да чуеш!

10. Съжаляването е един вид укор към себе си, че си пропуснал полезното. А доброто сигурно е нещо полезно, за което заляга прекрасният достоен човек. Никой прекрасен и достоен човек не би съжалявал, че е пропуснал някое удоволствие. Значи удоволствието не е нито полезно, нито добро.

11. Какво представлява еди-какво си само по себе си в собствения си строеж? Кое в него е материалната същност, кое —

оформящата причина? Каква е ролята му във Вселената и Колко време ще съществува?

12. Когато ти е неприятно да се вдигнеш след сън, припомни си, че съобразно собствения ти строеж и човешка природа трябва да вършиш полезни за общността дела, докато спането е общо и за лишените от разум същества. А което е съобразно с природата, то всекиму е по-присъщо, по-пригодно, а и по-приятно.

13. Непрекъснато и ако може при всяка мисъл да прилагаш знанията си за природата, човешките чувства и диалектиката!

14. Изправи ли се някой пред тебе, веднага се попитай: „Какви възгледи за доброто и злото има този човек?“ Защото, ако има едипакви си възгледи за удоволствието и мъката и техните причинители, за славата и безславието, за живота и смъртта, няма да е чудно или странно за мене, че върши това или онова, и ще си напомня, че постъпва тъй по принуда.

15. Помни, че както е грозно да се удивяваш, че смокинята дава смокини, така и че вселената донася неща, на които тя е носител. И за лекаря и кормчията е грозно да се удивяват, че едипкой си е вдигнал температура или че е духнал насрещен вятър.

16. Помни, че да се промениш и да последваш човека, който те поправя, е също проява на независимост. Защото продължаваш да вършиш своето съобразно вътрешния си подтик и преценка, а също и съобразно своя ум.

17. Ако зависи от тебе, защо го правиш? Ако зависи от друг, кому се сърдиш? На атомите или боговете? И в двата случая това е лудост.

Никому не се сърди. Ако можеш, поправи човека. Ако не можеш него, поне стореното. Но ако и това не можеш, до какво ще те доведе сърденето? Нищо не бива да се върши просто така.

18. Умрялото не отпада от вселената. Щом като остава тук, то се променя и разпада в същите елементи, каквито са на вселената и твоите. И те се променят, но не роптаят.

19. Всичко е създадено за нещо — конят, лозята. Защо се учудваш? И слънцето, ще каже някой, също е създадено за нещо, и останалите богове. Ти тогава за какво си създаден? За наслаждение? Прецени дали тази мисъл е допустима.

20. Природата на всяко нещо е насочена както към своето начало и протичане, така и към своя край както при подхвърлянето на

топка — дали за топката е добро, че отива нагоре, или зло, че отива надолу и пада? Добро ли е за сапунения мехур, че се е образувал, и зло ли е, че се е пукнал? Същото е и със светлината на лампата.

21. Обърни го навън и виж какво е и какво става, като остарее, като се разболе, като се отдаде на разврат.

Кратковечен е и хвалителят, и хваленият, и помнещият, и помненият. На това отгоре и в това ъгълче от света, и в него няма общо съгласие, нито човек е в съгласие със себе си. И цялата земя е точица.

22. Насочи вниманието си към разглеждания предмет, към извършваната дейност, към основния възглед и значението на думите.

С право се чувствуваш така. Предпочиташ не днес да си достоен, а утре да станеш.

23. Ако върша нещо, върша го с оглед на доброто на хората. Ако ми се случва нещо, приемам го, с оглед на божията воля и общия избор, от който тръгват нишките на всичко случващо се.

24. Каквото е къпането — масло за мазане, пот, нечистотия, лепкава вода, всякаква друга мръсотия, такъв е и всеки момент от живота и всеки предмет.

25. Луцила погребва Вер, после погребва Луцила. Секунда — Максим, после Секунда. Епитинхан — Диотим, после Епитинхан. Антонин — фаустина, после Антонин. Винаги е така. Целер — Адриан, после Целер. Ония наперени капацитети, можели да предвиждат — като Харакс, платоника Деметрий, Евдемон и някои други, те къде са? Всичко е ефимерно и отдавна погинало — дни, без да бъдат споменавани ни най-малко, други, превърнали се в легенда, а трети вече изпаднали и от легендата. Та това помни — предстои било да се разпръсне твоето съединение, било да секне твоето дихание, било да се премести и да се вреди другаде.

26. Радост е за човека да върши присъщото за човека. Присъщо му е доброжелателство към съплеменника, презрение към движението на сетивното, отделяне на заслужаващите доверие мисли, наблюдаване на всеобщата природа и на това, което става съобразно нея.

27. Три отношения — към обгръщащия ни съсъд, към божествената причина, от която следва всичко случващо се всекиму, и към другарите в живота.

28. Болката е зло било за тялото — тогава нека то само да се произнесе!, било за душата. — Да, но тя може да съхрани своята

ведрост и спокойствие и да се предпази от схващането, че е зло. Защото всяка преценка, влечение, стремеж или отвръщане идват отвътре и така там нищо не прониква.

29. Изтрий празните мисли и постоянно си казвай: „От мене зависи в този момент да няма в душата ми нищо порочно, никаква страст и изобщо никакъв смут. Виждайки как стоят нещата, се отнасям към всяко съобразно неговата стойност.“ Не забравяй за тази способност по природа.

30. И в сената, и с когото и да било говори сдържано и съвсем ясно. Да си служиш със здрава реч!

31. Дворът на Август — жена му, дъщеря му, внуците му, заварените и осиновените, сестра му, Агрипа, роднините и близките, приятелите, Арий, Меценат, лекарите, жертвоприносителите — смърт е отнесла целия двор. Премини след това към другите дворове... и не отделно смъртта на един човек, а както на помпейците. Вземи предвид и следното, което се пише върху надгробните паметници — „последният потомък от този род“. Колко усилия са полагали предходниците, за да оставят някой наследник, но накрая неизбежно някой е последен. Така на свой ред умира цял род.

32. Нужно е да градиш живота си действие по действие и да е достатъчно, ако, доколкото е възможно, всяко постига своето. Никой не може да ти попречи делата ти да постигат своето. — Да, ама нещо външно ще се изпречи. Едва ли на справедливото, благоразумното и добре обмисленото. — Но може би ще се попречи на друга твоя дейност? — Да, но поради способността да посрещаш с добро настроение пречката и да преминаваш добронамерен към възможното наместо с това ще се заемеш с друго дело, добре пасващо в градежа, за който става дума.

33. Получавай, без да се надуваш, и губи, без да ти тежи!

34. Виждал ли си някога отрязани ръка, крак или отсечена глава, които лежат отделно от останалото тяло? Така горе-долу постъпва със себе си човек, доколкото зависи от него, когато не приема случващото се и отцепва себе си или когато постъпва егоистично. Оказва се отхвърлен от естественото единство. По природа си създаден като негова част, а в момента си се отделил. Но е прекрасно, че можеш отново да се съединиш. На никоя друга част, веднъж отделила и отцепила се, богът не позволява наново да се събере. Помисли за това

добро качество, с което е поел човека. Направил е да зависи от него както по начало да не се откъсва от цялото, така и в случай, че се откъсне, да може да се завръща и сраства, да заема наново мястото си на част.

35. Както почти всички други способности са дадени на всяко разумно същество от разумната природа, така сме получили от нея и следното. Както тя се справя с всичко, което ѝ се изпречва и противопоставя, като го врежда в общия ред и го прави своя част, така и разумното същество може да превърне в свой материал.

Всяка пречка и да си послужи с нея, независимо от първоначалното му намерение.

36. Нека не те обърква мисълта за целия живот. Недей да се занимаваш постоянно наум с това колко и какви трудности вероятно те очакват. Когато изпаднеш в някоя, тогава се питай: „Кое е непоносимото и нетърпимото в тази работа?“ Ще те е срам да признаеш. После си припомни, че нито бъдещето, нито отминалото ти тежат, а винаги настоящето. То се смалжава съвсем, стига да ограничиш самото него и да укориш ума си, че не е в състояние да устои, след като е само толкова.

37. Да не би Пантея или Пергам да стоят край гроба на Вер? Или Хабрий и Диотим край гроба на Адриан? Би било смешно. Ами ако продължаваха да стоят, Вер и Адриан щяха ли да усетят и ако усетеха, щяха ли да се зарадват и ако се радваха, щяха ли да са безсмъртни? Не е ли било предопределено и за тях така — първо да станат старици и старци, а после да умрат? Какво щяха да правят след смъртта на господарите си? Задущаваща миризма и нечиста кръв в торба — това е всичко.

38. Ако можеш да гледаш зорко, гледай и съди ... Казва той възможно най-мъдрото.#

39. Не виждам в строежа на разумното същество добродетел, която да може да се опълчи срещу справедливостта. А за удоволствието виждам — въздържанието.

40. Ако премахнеш мнението си за това, което смяташ, че те мъчи, сам ще се окажеш в пълна безопасност. — Кой е този сам? — Разумът. — Да, но аз не съм разумът. — Бъди! Значи разумът да не се мъчи сам! А ако нещо друго твое не е добре, нека то само си състави мнение за себе си.

41. Препречването на сетивното възприятие е зло за природата на животното. Препречването на влечението също е зло за природата на животното. По същия начин нещо друго препречва и е зло за строежа на растението. Значи и препречването на ума е зло за умствената природа. Приложи всичко това към себе си. Болката и удоволствието засягат ли те? Сетивното възприятие да му мисли. Твое влечение ударило на твърдо. Ако се поддаваш на влеченията си винаги и без изключение, това е вече зло за тебе като разумно същество. Но ако удържаш ума си, невъзможно е да ти се навреди или попречи. Обикновено никой друг освен ума не пречи на това, което му е присъщо. Не го засяга нито огън, нито желязо, нито тиранска воля, нито клевета, нито каквото и да е друго. Стане ли „свършена сфера“#, запазва си тази форма.

42. Не заслужавам да си причиня мъка, защото никога и на друг не съм причинил по своя воля.

43. Един се радва на едно, друг на друго. Мене ме радва да запазя здраво ръководното си начало, така че да не се отвръща нито от човек, нито от нещо, случващо се на хората, да посреща и приема всичко с благосклонни очи и да си служи с всичко съобразно неговата стойност.

44. Ето, посвети на себе си това време. Упорито преследващите бъдната слава не си дават сметка, че хората в бъдещето ще бъдат такива, каквито са в настоящето — отегчителни и също смъртни. Изобщо какво те засяга, ако произнасят името ти с такива звуци или имат такова мнение за тебе.

45. Вдигни ме и ме захвърли, където желаеш. И там ще запазя доброжелателно моето божество, тоест задоволено, ако е настроено и действа съобразно това, което следва от собствения му строеж.

Струва ли си заради това душата ми да се чувства зле, да бъде принижена и унижена, подвластна на желания, потопена в тревоги и страхове? Дали има нещо, което да заслужава всичко това?

46. На човека не може да се случи нечовешко събитие, нито на говедото неприсъщо за говедо, нито на лозата неприсъщо за лоза, нито на камъка неприсъщо за камък. Би ли имал основание да се сърдиш, щом като всекиму се случва каквото е обичайно и естествено? Всеобщата природа няма да ти донесе нищо непоносимо.

47. Ако си огорчен от нещо външно, не то те мъчи, а твоето съждение за него. А това да го изтриеш вече зависи от тебе. Ако пък те

мъчи нещо в твоето умонастроение, кой ти пречи да изправиш неговия принцип? Също тъй, ако те мъчи, че не вършиш онова, което ти се струва правилно, защо не се заемеш, ами изпитваш мъка? — Да, ама препятствува нещо по-силно. — Тогава недей да изпитваш мъка, защото причината да не се заемеш не е в тебе. — Да, ама животът губи смисъл, ако човек не го върши. — Тогава напусни живота в доброто разположение на духа, в което умира вършещият го, а ведно с това и с добро чувство към препятствията.

48. Помни, че ръководното начало става непобедимо, когато, концентрирано в себе си, му е достатъчно, че не прави каквото не желае, дори съпротивата му да е неразумна. Какво ли, когато преценката му за нещо е обмислена и разумно основана? Това прави свободния от страсти ум непристъпен като акропол. Защото човек не разполага с по-здраво укрепление, в което, намерил убежище, да бъде сигурен, че ще остане непревземаем за в бъдеще. Невежа е, който не е разбрал това, и нещастник, който го е разбрал и не се е приютил.

49. Недей да добавяш нищо към това, което известява на мисълта ти представилото й се първоначално. Известява ти се, че еди-кой си злослови срещу тебе. Това ти се известява, а не че ти е навредил. Виждам, че детето ми е болно. Това виждам, но не че е в опасност. Та така — оставай при първото, което се представя на мисълта ти, недей да прибавяш вътре от себе си и нищо няма да ти се случи. Или по-скоро прибавяй, но като човек, който познава подробно случващото се във вселената.

50. Горчива краставица — остави я. Трънак по пътя, заобиколи го. Достатъчно е. Не добавяй: „Какво ли няма на този свят!“ Иначе ще ти се присмее човекът, изучил природата, както ще разсмееш строителя и кожаря, ако ги упрекнеш, задето виждаш в работилницата им стърготините и изрезките, останали от изработеното. Но все пак те имат къде да ги хвърлят, докато всеобщата природа не разполага с нищо извън себе си. Удивителното в нейното майсторство е, че сама определила своите граници, всичко вътре в нея, за което реши, че е безполезно, че старее и се разваля, тя го превръща в себе си и пак прави от него друго ново, за да не се нуждае нито от друг материал, нито от място, където да изхвърля прогнилото. Достатъчно й е нейното пространство, нейният материал и собственото й майсторство.

51. Нито като вършиш нещо, го провлачвай, нито като разговаряш, набърквай всякакви неща, нито допускай мислите ти да блуждаят, нито душата ти да се свие напълно или да изскочи вън от себе си, нито да те погълнат житейските дела.

Убиват те, разкъсват те на парчета, прогонват те с проклетия. Какво пречат тия работи на ума ти да остане чист, твърд, разумен и справедлив? Както ако някой иде при бистър и сладък извор и го обсипе с проклетия, от него няма да спре да извира пивка вода. И ако хвърли вътре кал или тор, скоро ще ги разнесе и ще продължи да избира съвсем незамърсен. Та как да се сдобиеш с несекващ извор, а не с геран със застояла вода? Всеки момент бъди готов да постъпваш независимо, а също благонамерено, просто и скромно.

52. Който не знае какво е вселена, не знае къде е. Който не знае за какво е създаден, не знае кой е, нито какво е вселена. Който не е наясно с един от тези въпроси, не би могъл да отговори и на това, за какво сам е създаден. Как ще прецениш човека, който не избягва ръкоплясканията на люде, които не знаят нито къде са, нито кои са?

53. Искаш да бъдеш хвален от човек, който ежечасно се проклينا по три пъти? Искаш да се харесаш на човек, който не харесва себе си? А може ли да харесва себе си оня, който след почти всяко свое действие съжалява?

54. Вече не само да вдишваш, причастен към обгръщания те въздух, но да бъдеш причастен и към разума на обгръщщата всичко умствена способност. Тя не по-слабо се разпростира във всички посоки и прониква в можещия да я поеме, отколкото въздухът в можещия да го вдиша.

55. Общо гледано, злото не нанася вреда на вселената. В отделните случаи то не вреди на друг, вредно е само за този, комуто е предоставена възможността да се отървава от него веднага щом пожелае.

56. На моята воля за избор волята за избор на ближния е също толкова безразлична, колкото дъхът и плътта му. Защото, независимо че в най-висока степен сме родени един за друг, всяко от нашите ръководни начала разполага със своя собствена власт. Иначе злото на ближния щеше да е и мое. Кое то бог не е постановил, за да не бъде друг причина за моето нещастие.

57. Струва ни се, че слънчевата светлина се излива, и тя действително се лее във всички посоки, без да се изчерпва обаче. Защото това леене е един вид протягане. Затова и лъчите на слънцето се наричат така — от обтягането на лък. А какво представлява лъчът, можеш да разбереш, ако погледнеш пронизващата през пролука в затъмнено помещение слънчева светлина. Протяга се в права линия и все едно, че опира във всичко твърдо, което среща и което му пречи да продължи по въздуха нататък. Там спира и нито се приплъзва, нито свлича. Та по подобен начин трябва да се лее и разлива умът — да се протяга без да се изчерпва, и срещайки прегради, да се опира в тях не рязко и без насилие и да не се свлича, а да стои и да осветява приемащия го предмет. Впрочем това, което не пропусне лъча, самото то ще се лиши от него.

58. Който се бои от смъртта, се бои било от липсата на сетивно възприятие, било от друг род усещане. Но ако няма повече да усещаш, няма да усетиш и нищо лошо. Ако се сдобиеш с друг род усещане, ще си и друго същество и ще продължиш да живееш.

59. Хората са се родили един за друг. Или ги научи на това, или ги понасяй.

60. По един начин се движи стрелата, по друг умът. Когато е предпазлив и се върти около една мисъл, той в не по-малка степен се движи направо и към поставената цел.

61. Да проникваш в ръководното начало на всеки. Но и да допускаш всеки друг да прониква в твоето ръководно начало.

ДЕВЕТА КНИГА

1. Вършещият несправедливост постъпва неблагочестиво. Щом като всеобщата природа е създала разумните същества едно за друго, за да си помагат по достойнство и по никакъв начин да не си вредят, който прекрачва нейната воля, несъмнено постъпва неблагочестиво спрямо най-старшата между боговете. И лъжещият постъпва неблагочестиво спрямо същата богиня. Защото всеобщата природа е природата на действително съществуващото, а то е сродно на всичко непосредствено съществуващо. Освен това нея я наричат още истина и тя е първопричина на всички истини. Лъжещият по своя воля постъпва неблагочестиво, доколкото, мамейки, постъпва несправедливо. А лъжещият неволно, доколкото е в несъгласие с всеобщата природа и воювайки с нея, нарушава реда ѝ. Защото воюва с нея човекът, който в несъгласие със себе си върви в посока противоположна на истината; получил необходимото изходно начало от природата и занемарил го, той не е в състояние да отличи лъжливото от истинното. Постъпва неблагочестиво впрочем и оня, който преследва удоволствието като добро и избягва мъката като зло — такъв човек няма как да не е често недоволен от всеобщата природа, задето незаслужено отрежда едно или друго на недостойните и достойните люде, понеже често се случва недостойните да живеят в удоволствие и да разполагат с това, което следва от него, а достойните да бъдат сполитани от мъката и нейните последствия. Също и страхуваният се от мъки се страхува от неща, които стават във вселената. А това е вече неблагочестие. И преследващият удоволствията няма как да се въздържи от несправедливост. А това съвсем очевидно е неблагочестиво. Към нещата, към които всеобщата природа се отнася с безразличие (тя не би създала едните и другите, ако не се отнасяше с безразличие към тях), към тях желаещият да следва природата и да бъде в единомислие с нея трябва също да се отнася с безразличие. Който не се отнася с безразличие към мъката и удоволствието, смъртта и живота, славата и безславието, безразлични за всеобщата природа, той очевидно

постъпва неблагочестиво. Казвам „безразлични за всеобщата природа“ наместо да кажа случващи се без разлика в хода на ставащото и неговите последствия, следвайки първичния импулс на провидението. Тръгвайки от някакво начало, то се е заело с това уреждане на света, като е свързало разумните основания за бъдното и е определило силите в състояние да породят съществуващото, неговите промени и наблюдаваните последствия.

2. Човекът с изтънчен дух може да напусне този свят, невкусил лъжа, лицемерие, разпуснатост и надутост. Втората възможност е да изпуснеш последния си дъх и да отплуваш поне наситен на тия работи. Или предпочиташ да останеш при злото? — Опитът все още ли не те е убедил да се махнеш от този мор? Защото с много повече право върви да кажем за развалата на ума мор, отколкото за еди-каква си болестна промяна на обгръщащия ни въздух, който вдишваме. Тя води до измиране на живите същества, доколкото са живи, а развалата на ума до измиране на хората, доколкото са хора.

3. Не презирай смъртта, а я приеми с радост, понеже и тя е едно от нещата. Желани от природата, каквото е да възмъжееш и остарееш, да израстеш и достигнеш зрялост, да ти пораснат зъби, да ти поникне брада и побелееш, да оплодиш, да забременееш и родиш. Каквото е и всяко друго естествено действие, донасяно от сезоните на твоя живот, такова е и самото разпадане. Затова способният да разсъждава изобщо не отхвърля мисълта за смъртта, нито гледа отвисоко на нея, а я очаква като една от дейностите на природата. И както сега очакваш кога ще се пръкне детето от утробата на жена ти, така посрещни часа, в който душата ти ще напусне тази обвивка. Ако искаш, ето ти едно просто, оставащо в сърцето правило: ще те направи благоразположен към смъртта най-вече внимателното наблюдаване на вещите, от които ще се отделиш, и на човешките нрави, в които няма да е набъркана повече душата ти.

Ни най-малко не бива да се огорчаваш от хората, а напротив — да се грижиш за тях и да ги понасяш кротко но без да забравяш, че си отиваш не от съмишленици, които споделят твоите основни възгледи. Ако нещо би могло да те привлече и задържи в живота, то е единствено възможността да ти се позволи да живееш сред хора, възприели същите основни възгледи. А сега виждаш колко си уморен от разногласието в съжителството с другите така, щото си готов да

кажеш: „Ела по-скоро, смърт, та да не забравя в един момент и самия себе си!“

4. Който греши, спрямо себе си греши. Който постъпва несправедливо, спрямо себе си постъпва несправедливо и на себе си върши зло.

5. Често пъти постъпва несправедливо не само който върши нещо, но и който не върши нищо.

6. Достатъчно е наличното в момента мнение, способно да схване, и наличното полезно за общността дело, и наличното умонастроение, приемащо с радост всичко случващо се, предизвикано от външна причина.

7. Изтрий въображаемата мисъл, спри влечението, угаси апетита. Нека ръководното ти начало да зависи само от себе си!

8. Една душа разделят лишените от разум живини, една разполагащите с ум разумни същества, както е една земята за всичко земно и както с една светлина виждаме а един въздух дишаме всички, които сме зрящи и с душа.

9. Всички неща, които имат общо помежду си, се стремят към своето еднородно. Всяко земно тегли към земята, всяко влажно се втича, въздушното също, така че, за да им се попречи, има нужда от препятствие и насилие. Устремен нагоре поради първичния огън, огънят е до такава степен готов да се възпламени заедно с всеки огън тук, че всеки малко по-сух материал лесно се възпламенява, тъй като в състава му слабо участва елементът, който препятствува възпламеняването. Значи и всяко същество, причастно към умствената природа, ще бъде също тъй устремено към своето сродно, и то повече, тъй като колкото е по-съвършено от другото, толкова по-готовно ще се събира и смесва с близкото нему. Но и при лишените от разум същества лесно се откриват кошери, стада, отглеждане на малките и нещо като любов. Те вече разполагат с душа и затова при тях, като повисши, свързващото начало е по-силно, каквото не е нито при растенията, нито при камъните или купчината дърва. А при разумните същества откриваме държавни общности, приятелски връзки, семейства, събрания, сключване на примирия и договори по време на война. При още по-висшето единството е налице дори когато са разделени по някакъв начин, както е при звездите. Така стремежът за издигане към по-висшето може да породи взаимно привличане и

между отдалечени едно от друго неща. А погледни сега какво става: единствено разполагащите с ум същества са забравили да се стремят към съгласие помежду си и единствено при тях не се забелязва сливане. Но дори и да го избягват, те биват обхванати, защото природата побеждава. Ще разбереш какво казвам, ако обърнеш внимание на следното — по-лесно би открил нещо земно, което не се свързва с друго земно, отколкото човек, напълно откъснат от човек.

10. И човекът, и богът, и вселената дават плод, когато на всяко му дойде времето. Няма значение, че в обичайния смисъл думата се употребява главно за плода на лозата и в подобни случаи. Разумът дава и всеобщ, и личен плод и от него се пораждат други плодове, подобни на самия него.

11. Ако можеш, поучи и промени. Ако ли не, помни, че за това се ползуваш с благосклонност. И боговете са благосклонни към такива хора, а понякога и съдействуват — за нечие здраве, богатство и слава, толкова добри са! И ти можеш. Или кажи кой ти пречи.

12. Труди се не като нещастник, нито за да предизвикаш състрадание или удивление. Желай единствено да се движиш и задържаш тъй, както изисква общественият разум.

13. Днес се отървах от всякакви превратности, нещо повече — премахнах ги. Защото те не са вън а вътре в моите мнения.

14. Всичко това е обичайно като опит, ефимерно като време и нечисто като материя. Всичко сега е такова, каквото е било и по времето на ония, които погребяхме.

15. Нещата остават извън портите на нашата душа сами за себе си, без да знаят и без да могат да се произнесат за себе си. Кой тогава се произнася за тях? Ръководното начало.

16. Не в пасивността, а в действието е доброто и злото за разумното и обществено същество, както и добродетелта и порокът за него не са в пасивността, а в действието.

17. За хвърления камък не е никакво зло да падне надолу, нито добро да се понесе нагоре.

18. Проникни в техните ръководни начала и ще видиш от какви съдии се боят и какви съдии са на самите себе си.

19. Всичко е подложено на промяна. И сам ти непрекъснато се изменяш и в някакво отношение погиваш, както и цялата вселена.

20. Чуждата грешка е редно да се остави там, където е.

21. Прекъсването на дейността, на влечението, на образуването на мнения е спиране и един вид смърт, но не и зло. Премини сега към възрастите, към детството, юношеството, младостта и старостта. Промяната и на всяка от тях е смърт. Да не би да е нещо страшно? Премини сега към твоя живот при дядо ти, после при майка ти, после при баща ти#. Издири и ред други прекъсвания, промени и погивания и се запитай: „Да не би да са нещо страшно?“ От това следва, че не е нещо страшно и промяната, прекъсването и спирането на целия ти живот.

22. Стреми се към твоето ръководно начало, към всеобщото, както и към това на всеки човек. Стреми се към твоето, за да се изпълни умът ти със справедливост. Към всеобщото, за да не забравяш от какво си част. Към това на този човек, за да установиш дали тъне в незнание, или разполага със знание и ведно с това да съобразиш, че ти е сроден.

23. Както самият ти си част от цялото на общественото устройство, така и всяко твое действие е част от цялото на обществения живот. Затова ненасоченото към общностната цел било в непосредствена близост, било отдалечено твое действие разкъсва живота, пречи му да бъде един и го разбунва също както става в народното събрание, когато, доколкото му е по силите, някой стои настрана от подобното по характер общо съгласие.

24. Детски сърдения и шеги и души, понесли трупове, тъй че съвсем ясно ни се изпречва „Викането на мъртвите“.#

25. Обърни се към качеството на оформящата това нещо причина и я разгледай, като я отделиш от материалното му начало. После определи колко време най-много е естествено да съществува това нещо в тази своя обособеност.

26. Претърпя безброй мъки, защото не ти стигаше, че ръководното ти начало вършеше това, за което е създадено. Но достатъчно!

27. Когато те укоряват, мразят или изричат неприятни думи, иди при душиците им, влез вътре и погледни какви са. Ще видиш, че не трябва да се измъчваш, задето смятат за тебе това или онова. Напротив — трябва да се отнесеш благосклонно към тях, защото са ти приятели по природа. И боговете им помагат по всякакъв начин — със сънища и гадания за нещата, за които се тревожат.

28. Едни и същи са циклите на вселената — горе, долу, от век на век. Или всеобщият разум има инициатива за всичко — ако е така, приеме произтичащата от него инициатива. Или след първоначалната му инициатива останалото е дошло като последствие ...# По някакъв начин атоми или непрекъснатост. Изобщо, ако има бог, всичко е наред. Ако има само случайност, недей и ти да постъпваш случайно.

Скоро земята ще покрие всички ни, а после и тя ще се преобразува до безкрай и полученото се отново до безкрай. Който не забравя за следващите една след друга вълни от преобразувания и промени, той ще се отнесе спокойно и към краткостта на всичко смъртно.

29. Всеобщата причина е порой, тя влече всичко. Колко нищожни са тези погълнати от обществени дела човечета, които си мислят, че постъпват философски. Сополанковци! Човече, какво искаш? Прави каквото изисква сега природата ти! Заеми се, ако ти е дадено, и не се оглеждай дали някой ще разбере! Не се надявай да осъществиш Платоновата държава. Нека ти е достатъчен и най-незначителният напредък и мисли, че и този резултат не е нещо малко. Кой може да промени някой от основните възгледи? А без промяна на възгледите какво друго има освен вопли на оплакващи своето робство и преструване на привидно подчиняващи се? Хайде сега говори за Александър, Филип и Деметрий от фалерон. Ще ги последвам, ако са прозрели волята на всеобщата природа и сами са се обучили. Но ако са се държали като герои на трагедия, никой не може да ми постави тази присъда да им подражавам. Просто и скромно е делото на философията. Недей ме подтиква към тържествена надутост!

30. Гледай отвисоко: безброй стада, безброй празници, всякакви кораби по бурното и спокойно море, разнообразие от същества, които се раждат, съжителствуват и умират. Представи си живота, живян преди време: от други, и този, който ще бъде живян след тебе, а и оня, който се живее в момента във варварските племена. И колко много хора не са чували дори името ти, колко ще го забравят веднага и колко похвалили те навярно след малко ще те укорят. Нито споменът има стойност, нито славата, нито каквото и да е друго.

31. Да бъдеш несмутен от случващото се вследствие на външна причина и справедлив в делата, чиято причина произтича от тебе. Това значи вътрешният ти импулс и действията ти да имат за граница

действуването, съобразено с общността, понеже то е природосъобразно.

32. Можеш да премахнеш много излишни безпокойства, които зависят изцяло от твоето мнение така ще си осигуриш едно широко пространство, за да обхванеш с мисълта си цялата вселена, да си представиш без крайната вечност и да се замислиш за бързата промяна която претърпява всичко поотделно — колко кратко е времето от пораждането до разпадането и колко безмерно това преди рождението, както и онова безкрайно, което следва разпадането.

33. Всичко, което виждаш, скоро ще погине и наблюдавалите неговата гибел, и те скоро ще погинат. След смъртта си и престарелият ще бъде сведен до същото, до което и сполетеният от ранна смърт.

34. Какви са ръководните им начала и към какво са били устремени, защо обичат това и ценят онова? Смятай, че виждаш голи душиците им. Колко неумерена е мисълта им, когато си мислят, че ти вредят с лошите си думи или ти правят добро, въздигайки те до бога!

35. Губенето не е нищо друго освен променяне. На това се радва всеобщата природа, в съгласие с която се осъществява всичко, от векове се е осъществявало в подобна форма и до безкрай ще се осъществява така. Тогава защо твърдиш, че всичко е вървяло и винаги ще върви зле и че сред толкова богове не се е намерила сила, която да го оправи, ами светът е осъден да тъне във вечно зло?

36. Колко лесно се поддава на гниене материалната основа на всяко същество — вода, прах, кости и противна миризма. Или да вземем мрамора — втвърдена земя, златото и среброто — утайка, вълнената дреха — косми, пурпура — кръв. И с всичко друго е така, и дъхът нещо такова — преминаване от едно в друго състояние.

37. Стига с това жалко съществуване, изпълнено с мърморене и маймунщина! Защо се безпокоиш? Има ли нещо странно в тия работи? Какво те изкарва от равновесие? Оформящата причина? Вгледай се в нея. Да не би материята? Вгледай се в нея. Извън тях не съществува нищо. А вече е време, насочи поглед към боговете, да станеш по-прост и по-добър.

Едно и също е да се занимаваш с тези работи сто или три години.

38. Ако е сбъркал, злото е там, но може би не е сбъркал.

39. Или всичко произтича от един умствен избор и се случва като на едно тяло, поради което частта не бива да се оплаква от случващото

се в интерес на цялото, или става дума за атоми и няма нищо друго освен временна смес и разпръскване. Тогава защо се безпокоиш? Казваш на ръководното си начало: „Мъртво си, погинало си, подивяло си, играеш роля, вмъкнало си се в стадото и пасеш.“

40. Боговете или не могат нищо, или могат. Ако не могат, защо им се молиш? А ако могат, защо не се помолиш по-скоро да ти дадат да не се страхуваш от тия работи, да не ги желаеш и да не те огорчават, отколкото да не ти се случват или случват? Ако могат да съдействуват на човека, боговете непременно му съдействуват и за това. Но може би ще кажеш: „Оставили са тия работи на мене.“ Тогава не е ли по-добре да вършиш свободно това, което зависи от тебе, а не да си угрижен унижително и като роб от независещото от тебе. Кой ти е казал, че боговете не ни помагат и в зависещото от нас? Та започни да се молиш така — и ще видиш.

Неговата молитва е: „Нека да легна с нея!“ А своята: „Нека да не желая да легна с нея!“ На някой друг: „Нека да се отърва от еди-кого си!“ А на тебе: „Нека да не искам да се отърва!“ Или пък: „Нека да не загубя рожбата си!“ Докато ти: „Нека да не се боя да я загубя!“ Изобщо така преобърни молитвите си и виж резултата.

41. Епикур казва: „Додето боледувах, не говорех за телесните си страдания, нито водех разговори на тази тема с посещаващите ме. Напротив — продължавах по-раншните си занимания с природата и по-специално с въпроса как, макар че е причастен към болестното движение в плътта, умът опазва своето собствено добро и остава несмутен. Не давах възможност и на лекарите да се перчат, че са сторили кой знае какво, и животът ми протичаше щастливо и достойно.“ Та постъпи като него при болест, ако се случи да заболееш, или при друг подобен обрат. Да не се отделяш от философията в каквито и обстоятелства да попадаш и ако се занимаваш с природата, да не се отдаваш на празни приказки с непосветени в науката, а единствено на работата си в момента и на инструмента, с който я вършиш — това правило е общо за всички школи.

42. Когато те засегне нечие безсрамие, веднага се запитай: „Възможно ли е да няма безсрамници на света?“ Не е възможно. Тогава недей да искаш невъзможното. И този е един от безсрамниците, които няма как да не съществуват на този свят. Нека тия думи да са ти подръка и за лукавия, и за неверния, и за всеки, който греши в нещо.

Напомняйки си, че е невъзможно да няма такъв род люде, ведно с това ще се настроиш по-благосклонно към всеки един поотделно. Би имало полза да си зададеш веднага и този въпрос — с каква добродетел е сдобила природата човека срещу подобни грешки. Дала му е като противоядие срещу неблагодарника кротостта, а срещу друг някаква друга сила. Изобщо ти можеш да поучиш заблудилия се. Всеки бъркащ обърква целта и е заблуден. Но дали и на тебе ти е навредено? Ще откриеш, че сред ония, срещу които се наостряш, никой, сторил нещо такова, не е в състояние да направи ума ти по-лош. А оттам изцяло произхождат злото и вредата за тебе. Та какво лошо или странно става, когато невежият върши дела на невеж? Внимавай ти да не заслужиш порицание, задето не си очаквал той да допусне тази грешка. Защото разумът ти е дал нужната отправна точка да съобразиш, че е вероятно този човек да сгреши тъй, а ти, забравяйки това, се учудваш на неговата грешка. Особено когато си недоволен от неверен и неблагодарен човек, се обърни към себе си. Очевидно твоя е грешката, щом като си вярвал, че човек с подобно умонастроение ще остане верен и щом като, направил му добро, не си счел въпроса за приключен, нито си сторил доброто тъй, щото целият плод на постъпката да се изчерпва със самата нея щом като си сторил добро на човек, какво повече искаш? Не е ли достатъчно, че си направил нещо съобразно природата си, та търсиш и отплата за това? Все едно окото да дири въздаяние, че гледа, или краката, че ходят? Както те са създадени за това или онова, което им е присъщо и към което са насочени в съгласие със собствения си строеж, така, когато стори някое благодеяние или просто помогне за нещо от обикновените неща, наклонният по природа към благодеяния човек върши това, за което е създаден, и постига своята цел.

ДЕСЕТА КНИГА

1. Ти, моя душа, ще станеш ли някога добра, безизкуствена, една и гола, по-открита от обгръщащото те тяло? Ще се изпълниш ли с обич и привързаност? Няма ли да се почувствуващ пълна и ненуждаеща се, некомпнееща и нежелаеща нищо одушевлено или неодушевлено за изпитване на удоволствия, нито време за по-дълго наслаждаване, нито място, страна или по-добър климат, нито по-добра човешка среда? Не ти ли стига състоянието, в което си в момента, не си ли доволна от всичко настоящо и няма ли да се убедиш, че всичко твое е наред, че идва от боговете и че което те решат в своя угода да пратят за благото на съвършеното същество, добро, достойно, раждащо всичко, задържащо, обхващащо и обгръщащо разпадащото се, за да се породи друго подобно, то непременно ще бъде наред? Ще станеш ли някога достойна съгражданка на боговете и хората, така че за нищо да не ги укоряваш, нито да бъдеш порицавана от тях?

2. Внимателно проследи какво изисква твоята природа като от същество, ръководено единствено от природата. После го приеми радушно и го върши, ако природата ти на живо същество няма да загуби доброто си разположение. А след това проследи внимателно какво изисква природата ти на живо същество и възприеми каквото откриеш, ако природата ти на разумно същество няма да загуби доброто си разположение. А първото, което означава разумно, е обществено. Та спазвай тия правила и не се занимавай с друго — излишно е.

3. Каквото ти се случва, ти се случва било както ти е дадено по природа да го понесеш, било не както ти е дадено. Та ако ти се случва, както ти е дадено по природа да го понесеш, не недоволствувай, ами го понеси, както ти е дадено. Ако пък ти се случва, както не ти е дадено по природа да го понесеш, също не недоволствувай, защото то ще превари да те надмогне. Помни обаче, че ти е дадено по природа да понесеш всичко, което зависи от твоето схващане да го направиш леко

и поносимо, стига само да си представиш, че го вършиш за своя полза или от дълг.

4. Ако някой бърка, поучи го добронамерено и му покажи в какво бърка. Ако не е по силите ти, вини себе си или недей да се виниш.

5. Всичко, което ти се случва, е предварително подготвено от вечността. Оплетените една в друга причини са вплели от незапомнено време основата на твоята личност и това събитие.

6. Независимо дали атоми или природа, основно положение да ми бъде, че съм част от цялото, ръководено от природата, а после, че между мене и другите части от същия род е налице отношение на сродство. Помнейки тези положения, след като съм част, няма да недоволствувам срещу отреденото ми от цялото, тъй като, което е полезно за цялото, не е вредно за частта. Цялото няма в себе си нищо неплезно за него. Това е общо за всички природи, а всеобщата природа притежава допълнително възможността да не е принуждавана от никаква външна причина да поражда нещо вредно за себе си. Та помнейки, че съм част от подобно цяло, ще бъда доволен от всичко случващо ми се. А доколкото съм в отношение на сродство с части от същия род, няма да постъпвам себично, напротив — ще се съобразявам със себеподобните, ще насочвам всеки свой подтик към общото благо и ще се отклонявам от противното. Ако това се върши така, няма как да не е щастлив животът ми, както можеш да си представиш, че е щастлив животът на един гражданин, по чийто път има само полезни за гражданството дела и който посреща с радост отрежданото му от града.

7. Няма как да не погиват частите на цялото, които се съдържат във вселената. Това да се разбира в смисъл, че те постоянно се променят в друго. Ако тази необходимост е зло за тях, значи, че цялото не е устроено добре, след като частите му подлежат на промяна, и че за разлика от него те са създадени, за да погинат. Дали природата по своя инициатива постъпва зле спрямо своите части и ги създава тъй, че да попадат и по необходимост да изпадат в зло, или това става незабелязано от нея? И едното, и другото е невероятно.

Ако човек се откаже от намесата на природата и разгледа тези неща като естествени, пак ще е смешно да твърди, че за частите на цялото промяната е естествена, и същевременно да се чуди и недоволствува все едно че ставащото е противно на природата,

особено като се има предвид, че при разпадането на всяко нещо се получават елементите, които го съставят. Или разпръскване на елементи, от които е съставено, или превръщане на твърдото тяло в земя и на диханието във въздух, така щото и тези неща да бъдат поети от разума на цялото, което било погива в огън на определени интервали от време, било се обновява, подменяйки се вечно.

Нито за твърдото, нито за въздушното в нас си представяй, че са такива от момента на рождението ни. Те са нараснали вчера или завчера вследствие прилива на храна и вдишването на въздух. Променя се това, което е поето сега, а не онова, което някога е родила майката. Да предположим, че собствената ти личност те привързва силно към онова, което си бил. Това, мисля, съвсем не обезсилва току-що казаното.

8. Като си се нарекъл с тези имена — достоен, скромен, обичащ истината, разсъдителен, сговорчив, великодушен, внимавай да не се наречеш с други, и ако ги загубиш, гледай скоро да се върнеш при тях. Помни, че разсъдителен означава за тебе внимателно вникване във всичко и непропускане на съображения, сговорчив — приемане с добра воля на отрещаното от всеобщата природа, великодушен — надмощие на мислещата част в тебе над слабото или силното движение на плътта над славата, смъртта и другото от този род. Та ако се задържиш в тези имена и не настояваш да ти ги дават хората ще станеш друг и ще встъпиш в нов живот. Защото продължиш ли да си такъв, какъвто беше до този момент разкъсван и цапан от подобен живот, значи, че си крайно безчувствен и вкопчен в живеенето съвсем като полуизядените борци срещу диви зверове, които, потънали в рани и кръв, се молят все пак да запазят живота им до утре, та в това състояние да бъдат хвърлени на същите нокти и зъби. Повери се да те носят тези няколко имена. И ако можеш да останеш при тях, остани, все едно, че си се преселил в нещо като острови на блажените.# А ако усетиш, че не успяваш и ти се изплъзват, запази спокойствие и иди в някое ъгълче, където ще ги овладееш. Или пък съвсем напусни живота, но не с гняв, а безизкуствено, скромно и независимо, извършил в живота си поне това, че си го напуснал по този начин. За помненето на тия имена ще допринесе много помненето на боговете и на това, че те искат да не бъдат ласкани, а всичко разумно да се стреми да им

прилича и смокинята да върши делата на смокиня, кучето на куче, пчелата на пчела и човекът на човек.

9. Мимическите представления, войни, страхове, вцепенение, робство — с всеки изминат ден те ще изтриват ония свещени възгледи, които са в ума ти по време на твоите занимания с природата и които охраняваш. Нужно е да гледаш и да вършиш всичко, така че належащата в момента работа да се осъществява, но същевременно да не спира занимаването с всеобщото, като се пази и самочувствието, което човек получава от научното подхождане към всичко, самочувствие незабележимо, но не и скривано. Кога ще вкусиш от простотата? Кога от достойнството, кога от доброто познаване на всяко нещо — какво представлява в същността си, какво място заема във вселената, колко време му е дадено да съществува, от какви елементи се състои, на кои хора е достояние и от кои може да се дава и отнема?

10. Паякът се гордее, че е уловил муха, някой друг, че е хванал заек, трети — сардина в мрежата си, четвърти — диво прасе, пети — мечка, шести — сармати.#

Няма ли да установиш, че са разбойници, ако разгледаш основните им възгледи?

11. Как всичко се променя, преминавайки от едно в друго — упражнявай се в тази насока и нека вниманието ти да е непрекъснато насочено към придобиване на метод за подобни наблюдения, тъй като нищо друго не е така способно да сътвори великодушие.

Той се освободи от тялото и разбирайки, че съвсем скоро ще трябва да си иде от хората, се отдаде във вършените от него дела цял на справедливостта, а в другото, което му се случваше, на всеобщата природа. И дори не допуска в ума си да се пита какво ще каже или сметне някой, или какво ще направи срещу него, защото му е достатъчно да знае тези две неща — дали изпълнява справедливо вършеното сега и дали приема с обич отрежданото му в момента. Така може да остави всякаква друга заетост и грижи. И нищо друго не желае, освен да върви по правия път, упован на закона и движейки се по него, да следва бога.

12. Има ли нужда от догадки, когато можеш да прецениш как трябва да постъпиш? Ако успяваш сам, отправя се натам в добро разположение на духа и без да се обръщаш назад. Ако не успяваш, насочи се към най-умните съветници и се опри на тях. А ако нещо

друго ти попречи, отпрати се нататък, упован на добрите обстоятелства в момента и съзнателно следвайки каквото ти се струва справедливо. Най-добре е да се следва, защото неуспехите са следствие от несъобразяването с него. Безметежен и леко подвижен, ведър и същевременно събран в себе си е оня, който във всичко следва разума.

13. Щом се събудиш, веднага да се запиташ: „Да не би да има значение за тебе, че доброто и достойното, което става, е дело на друг?“ Няма значение. — Да не би да си забравил какви хора са вдигащите толкова шум при хваленето и укоряването на други — какви са в леглото и какви на трапезата, какво вършат, какво преследват и от какво бягат, какво крадат и какво грабят, не с ръцете и краката си, а с най-ценната си част, от която, ако човек пожелае, може да се роди вяност, свян, истина, закон и добро божество?

14. Ето какво казва скромният и образован човек на природата, която дава и взима обратно всичко: „Дай каквото желаеш, вземи си каквото желаеш.“ Казва го не одързостен, а единствено с послушание и добро чувство към нея.

15. Малко време е останало. Изживей го като на планина. Всъщност е без значение дали там или тук, ако навсякъде в света човек живее като в един град. Нека хората видят, нека се запознаят с един човек, който наистина живее съобразно природата. Нека го убият, ако не го понасят. По-добре е, отколкото да живее като тях.

16. Изобщо вече не става дума да обсъждаш какъв трябва да е достойният човек, а да си такъв човек.

17. Непрестанно да си представяш цялата вечност и цялата материална същност, както и това, че всяко нещо поотделно, отнесено към материалната същност, е като смокиново зрънце, а отнесено към времето — като едно завъртване на свредел.

18. Всяка вещ, която попада пред погледа ти, да си представяш вече разпадаща се, подложена на промяна, на гниене, разсипване или тъй както на едно или друго нещо му е дадено да погине.

19. Виж какви са, когато се хранят, спят, съвкупяват, облекчават естествените си нужди и в други подобни случаи. После ги виж, когато се надуват и перчат или когато се сърдят и ругаят с чувство за превъзходство. И след малко на колко господари стават роби и за какво. И след още малко в какво ще се превърнат.

20. Всекиму е полезно това, което му донася всеобщата природа и тогава му е полезно, когато му го донася.

21. „За дъжд копнее земята. Копнее и величавият ефир.“# А вселената копнее да сътвори това, което ще стане. Та аз казвам на вселената: „Обичам каквото и ти обичаш.“ Не казваме ли същото с фразата „така обича да става“?

22. Или живееш тук и вече си привикнал, или се отправяш другаде и го желаеш, или умираш и си изпълнил задълженията си. Освен това няма нищо друго. Затова бъди в добро настроение!

23. Нека винаги да бъде очевидно какво е това да си на село и че всичко е едно и също и тук, и на село, в планината, на морския бряг и всякъде другаде. Веднага ще попаднеш на това място у Платон: „Огражда се в кошара в планината, казва той, доейки блеещото стадо.“#

24. Какво е моето ръководно начало сега. Какво съм направил от него и за какво го използвам в момента? Да не би да е останало без ум и да се е отделило и откъснало от общността? Да не би да се е претопило и смесило с плътта и да споделя нейните промени?

25. Роб-беглец е който бяга от своя господар. Законът е господар, а престъпващият закона — роб-беглец. Също така и който изпитва огорчение, гняв или страх, не желае станалото, ставащото или предстоящото да стане, определено от управляващия вселената закон, отреждащ всекиму каквото подхожда. Значи който изпитва огорчение, гняв или страх, е роб-беглец.

26. Пуска своето семе в майчиното лоно и си отива. Нататък го поема друга причина, обработва го и се получава дете. Какво беше, а какво става. И отново — пуска храна през гърлото си, а нататък я поема друга причина и я превръща в усещане, влечение и изобщо в живот, в сила и в какво ли не още. Наблюдавай тези неща, които стават толкова скрито, и виждай тяхната произвеждаща ги сила тъй както виждаш произвеждащата сила на тежестта и повдигането, макар и не с очите, но не по-неясно.

27. Постоянно мисли, че всички неща и по-рано са били такива, каквито са сега. Мисли, че и в бъдеще ще са такива. Нека да бъдат пред погледа ти цели трагедии и постановки с подобен характер, които познаваш от собствения си опит или по свидетелства от миналото — примерно целият двор на Адриан, целият двор на Антонин, на Филип

и Александър, на Крез. Всички те са подобни, само че изпълнени от други актьори.

28. Представяй си всеки, който страда и недоволствува от нещо, като ритащо и квичашо прасенце, принасяно в жертва. В подобно положение е и оня, който сам и в мълчание оплаква в кревата си нашата обвързаност. И си мисли, че единствено на разумното същество е дадено да следва доброволно случващото се, докато самото следване е необходимост за всички.

29. Насочвай вниманието си към всяко отделно нещо, което вършиш, и се питай дали смъртта е страшна, понеже те лишава от него.

30. Когато те засегне нечия грешка, веднага се отмести и пресметни наум нещо подобно, в което ти бъркаш — примерно, че смяташ парите, удоволствието, славата и друго от този род за благо. Насочил вниманието си натам, лесно ще забравиш гнева си, като съобразиш, че нещо го принуждава. Какво да направи? Или ако можеш, отърви го от принудата.

31. Като видиш Сатирон, представи си някой сократически философ — Еутихес или Химен. Като видиш Еуфратес, представи си Еутихион или Силуан. Представи си, че Алкифрон е Тропеофор и като видиш Ксенофонт, представи си Критон или Север. А като погледнеш себе си, представи си някой друг император и при всеки случай постъпвай по подобен начин. После да ти дойде наум следното. Къде са те? Никъде или където и да е. Така непрекъснато ще виждаш човешките работи като дим и нищо, особено ако си напомняш, че претърпялото веднъж промяна повече няма да се появи в безкрая на времето. Тогава защо се напращаш? Защо не ти е достатъчно да преминеш краткото разстояние, както подобава? Какво представлява материята, от която бягаш? Какво е всичко, ако не упражнение за разума, който прониква в нещата на живота точно и съобразно науката за природата? Затова упорствуй, докато усвоиш и тези положения, също както здравият стомах усвоява всичко, както лумналият огън превръща в пламък и светлина каквото хвърлиш в него.

32. Нека, ако говори истината, никой да не може да каже за тебе, че не си безизкуствен или че не си достоен човек. И нека да се окаже лъжец, който изрази подобно мнение за тебе. Това изцяло зависи от тебе. Кой може да ти пречи да си безизкуствен и достоен човек? Ти

само реши, че няма повече да живееш, ако не бъдеш такъв. Защото липсва разумно основание да живееш, ако не си такъв.

33. Кое е най-разумното, което може да се направи или каже в границите на тази материя? Каквото и да е то, можеш да го направиш и кажеш. Не се извинявай, че нещо ти пречи.

Няма да престанеш да охкаш, додето като сладострастник, потънал в наслаждението си, не изпиташ същото, когато вършиш присъщото за строежа ти на човек при всяка работа, която ти се случва и изпречва на пътя. Нужно е да приемаш за наслаждение всичко, което може да се върши съобразно собствената природа. Възможно е навсякъде. Впрочем на цилиндъра не навсякъде му е дадено да извърши своето движение, нито на водата и огъня, нито на другото, което се управлява от природата или от лишена от разум душа, защото преградите и пречките са много. Но умът и разумът са в състояние, следвайки своята природа и желание, да преминат през всичко изпречащо се. Като държиш пред погледа си лекотата, с която се движи разумът навсякъде, както огънят нагоре, камъкът надолу, а цилиндърът по наклон, нека да не ти трябва нищо повече. Останалите пречки са за този труп тялото. Без намесата на мнението и подкрепата на собствения разум те не са в състояние да пречупят човека, нито да му сторят някакво зло; иначе изпречеха ли се някому, той веднага щеше да се проваля. При всички други творения каквото зло им се случи, толкова зле стават изпитващите го. Докато тук, редно е да кажем, човек става по-силен и по-заслужаващ похвала, ако правилно се възползува от изпречащото му се. Изобщо помни, че на истинския гражданин не вреди това, което не вреди на града, нито на града вреди онова, което не вреди на закона. Никоя от тези несполуки не вреди на закона. А което не вреди на закона, не вреди нито на града, нито на гражданина.

34. За човека, ухапан от истинските възгледи, е достатъчна една фраза, и то най-обикновена, за да му напомни да остави мъката и страха. Примерно:

„Смъртните хора приличат съвсем на листата в гората:

Вятърът сваля едни на земята ...“#

Листенца са и децата ти, листенца — и ония, които така убедително те приветствуват с викове и славословят или обратно, те проклинат или укоряват и злословят в себе си. Листенца са също и до

които ще достигне твоето име след смъртта ти. Те са други, които „свежи напролет покарват.“# После вятърът ги смъква, а после на тяхното място покарва нова зеленина. Кратковечието е общо за всичко. А ти бягаш и преследваш всичко. Все едно, че е вечно. Скоро ще склопиш очи, някой ще те погребее, а после друг ще оплаче и него.

35. Здравото око е редно да гледа всичко, което е за гледане, и да не казва: „Искам зелено.“ Защото то е за болното око. И здравият слух и мирис е редно да са готови да чуват и миришат всичко, което е за слушане и мирисане. И здравият стомах трябва да се отнася еднакво към всички храни, както воденичният камък към всичко, за чието мелене е създаден. Значи и здравият ум е редно да бъде готов да приема всичко случващо се. Казва ли: „Да са ми живи чедата!“ и „Нека всички да хвалят каквото правя!“, той е като око, което търси зелено, и зъби, които търсят меко.

36. Никой не е дотам галеник на съдбата, щото край смъртния му одър да не се изправят хора, които да приветствуват скръбното събитие. Бил е сериозен и умен човек, но накрая ще се намери някой да си каже с облекчение: „Ще си отдъхнем от този наставник. Към никого от нас не се е показал лош, но усещах, че в себе си ни укорява.“ Та това за сериозния човек. А за колко ли други наши неща мнозина с удоволствие желаят да се отърват от нас. Та имай в ума си, когато умираш, това съображение, то ще направи по-леко излизането ти от живота. „Ето такъв живот напускам, в който най-близките ми другари, стрували ми толкова усилия, молитви и грижи, те именно желаят да си отида, надявайки се, че това може да ги облекчи в нещо.“ Та за какво при това положение човек би настоявал да бъде по-дълго пребиваването му тук? Но недей поради това да си отиваш по-недобронамерен към тях. Напротив — запази своя нрав и остани техен приятел, благосклонен и любезен. И не се дръж тъй, все едно, че някой те откъсва, а както при споходения от лека смърт душата лесно се отделя от тялото, подобно трябва да бъде и твоето тръгване от тях. Понеже природата те е свързала и смесила с тях. — Да, но сега тя те отвързва. — Оставям се да ме отвърже като от близки, но без да се тегля и без да се противя. Защото и това е едно от нещата, съобразни с природата.

37. Привикни, доколкото е възможно, когато някой върши нещо, да се питаш наум: „Този човек към каква цел насочва това действие?“

Но започни от себе си и себе си най-напред подложи на проверка.

38. Помни, че ни разиграва като марионетки това, което е скрито вътре в нас. То е красноречието, то е животът, то е, така да се каже, човекът. Никога недей да намесваш в мисълта си за него представата за обгръщащия го съд и за инструментите, изваяни около него. Те по нищо друго не се отличават от домашните вещи освен по това, че са прикрепени към нас по рождение. Впрочем без движещата ги и даващата им сила причина човек едва ли би имал повече полза от тия части, отколкото тъкачката от совалката, пишещият от перото и колесничарят от камшика.

ЕДИНАДЕСЕТА КНИГА

1. Кой са особеностите на разумната душа — сама се наблюдава, анализира и прави от себе си каквото пожелае, сама прибира плода, който дава, докато други прибират плода при растенията, както и при животните. И постига собствената си цел, когато дойде краят на живота. И не както при танцуването, при актьорското изпълнение и в други подобни случаи цялото остава незавършено, ако някоя част не е в ред, а напротив — при всяка част и в каквото и да изненадаш душата, тя върши предоставеното ѝ в момента пълно и безукорно и може да каже: „Аз владеея моите неща.“ Освен това тя обхожда цялата вселена и обгръщащата я пустота, както и нейната форма, и се простира до безкрайната вечност, обхваща и осъзнава периодичното възраждане на всичко, проумявайки, че хората след нас не ще видят нищо ново, както и нищо повече не са видели тези преди нас, и че човекът на 40 години с колкото и малко ум да е, вече е осъзнал, че всичко станало и всичко предстоящо да стане са от един вид. Присъщо е за разумната душа и да обича ближните, което значи истината и сваяна, и да зачита най-високо в себе си, което е присъщо и за закона. Та по този начин ще се окаже, че няма никаква разлика между здравия разум и справедливия разум.

2. Ще загуби ценността си привлекателната песен, танцът и панкратият, ако разчлениш хармоничната мелодия на всеки от съчетаващите я звуци и за всеки се запиташ дали ти оказва въздействие. Едва ли ще кажеш „да“. И за танца си задай същия въпрос — за отделното движение или поза, както и за панкратия. Та изобщо, като изключиш добродетелта и зависещото от нея, не забравяй да проникваш във всяко нещо и като го разчленяваш, да премахваш неговата привлекателност. Приложи същото и към живота в цялост.

3. В какво се изразява готовността на душата, когато вече настъпи моментът да се отдели от тялото и било да угасне или да се разпръсне, било да оцелее. Нека тази готовност бъде не гола съпротива както при християните, а следствие на собствената преценка, да става обмислено, достойно и без поза, така че да може да убеди и друг.

4. Направил съм нещо полезно за общността, така ли? Значи сам имам полза. Нека това положение винаги да ти е поддръка и никога да не го пропускаш!

5. Коя е твоята професия? Да бъда достоен човек. Как може да се постигне добре, ако не с размишляване върху всеобщата природа, а и върху собствения строеж на човека?

6. Най-напред представяните трагедии са напомняли какво може да се случи и че то е нещо естествено, и че след като събитията на сцената ви доставят удоволствие, те не бива да ви отегчават, когато се случат на по-голямата сцена. Трагедията показва, че това трябва да стане така и че то се понася и от надалите възгласа: „О, Китерон!“# А трагическите автори казват и полезни неща, особено това например:

„Ако за мен и двете ми деца
боговете не помислиха,
и в това има разум.“

И също:

„Не бива на нещата ти да се гневиш!“

И:

„Живот пожънва като плодоносен Клас.“#

Както и други от този род. След трагедията на сцената е излязла старата комедия.# Със своята възпитателна откровеност и прямота тя не без полза е напомняла колко ценно нещо е скромността. С подобна цел я използва и Диоген. Обърни внимание след нея в какво я наследява средната комедия и по-късно новата#, чието изкуство малко по малко се изражда в подражание. Добре известно е, че и в тези комедии се казват полезни неща. Но човек се пита: каква е целта на цялостния замисъл на подобна поезия и драматургия?

7. Колко ясно се изпречва пред съзнанието, че друг живот едва ли би бил толкова пригоден предмет за философствуване като този, който водиш в момента.

8. Клончето, откъснато от прилежащия клон, няма как да не се откъсне и от цялото дърво. Така и човекът, отцепил се от човек, отпада от цялата общност. Впрочем клончето го откъсва друг. А човек сам се отделя от ближния, когато го намрази и се отвърне. И не знае, че ведно с това се е отцепил от цялото общество. Добре, че сме получили поне този дар от създателя на общността Зевс — можем отново да се сраснем с прилежащия нам човек и да възстановим цялото. Но ако това

отделяне е често, става все по-трудно за отделящото се да възстанови своето място в общото единство. Изобщо не е едно и също едно клонче поначало да расте и да диша на мястото си заедно с цялото дърво и да бъде откъснато и отново съединено — могат да го кажат и градинарите.

Да растеш на същото дърво, но да нямаш същите принципи.

9. Тези, които ти пречат да напредваш, съобразявайки се със здравия разум, както няма да успеят да те отвърнат от правилното действие, така нека да не те отблъскват от твоето благоразположение към тях. Бди еднакво и за едното, и за другото — не само да преценяваш и да действуваш устойчиво, но и да оставаш ласкав към тях, които се опитват да ти пречат или ти създават неприятности. Защото и това е слабост — да им се сърдиш, както и да се отказваш от работата си и да отстъпваш уплашен. И единият, и другият са дезертьори — и побоялият се, и настроилият се враждебно към приятеля и сродника по природа.

10. Някоя природа не стои по-долу от изкуството, защото изкуствата подражават на природата. А щом е така, най-съвършената и най-всеобхватната измежду всички природи не би могла да страда от техническо несъвършенство. Впрочем всички изкуства творят по-несъвършени неща в името на по-съвършени. Така е и с всеобщата природа. От нея се ражда справедливостта, а тя става основа за останалите добродетели. Всъщност справедливостта едва ли би се запазила, ако безразличните неща ни засягат или ако лесно се мамим, реагираме импулсивно и непоследователно.

11. Ако нещата, чието преследване или избягване те тревожи, не идват при тебе, а ти сам ходиш при тях, своята преценка за тях ще се успокои и както те ще станат неподвижни, така и ти няма да ги преследваш или избягваш.

12. Сферата на душата се пази еднородна не когато се протяга към нещо или се събира навътре, не когато се разпръсква или стъстява, а когато свети със светлината, посредством която съзира истината на всичко, а и тази в себе си.

13. Някой щял да ме презре. Негова работа. Моя работа е да не се окаже, че върша или говоря нещо, заслужаващо презрение. Щял да ме намрази. Негова работа. Що се отнася до мене, настроен добронамерено и благосклонно, да покажа и на него, и на всеки, че

бърка, и то не грубо, нито изтъквайки своето търпение, а благородно и с доброта като известния фокион, чието спокойствие било естествено. Човек и вътре в себе си трябва да е такъв, щото и боговете да виждат, че нищо не го сърди и от нищо не страда. Зле ли е за тебе, ако правиш в момента присъщото за твоята природа и приемаш подходящото за всеобщата природа като човек, устремен да съдействува на всяка цена за осъществяване на общополезното?

14. Презирайки се един друг, си угаждат един на друг и в желанието си да стоят по-високо един от друг, си отстъпват един на друг.

15. Колко порочен и фалшив е който казва: „Решил съм да съм открит с тебе.“ Какво правиш, човече? Това не бива да се казва предварително. Ще се разбере на място. Редно е да е написано на челото, тутакси да прозвучи в гласа, да проличи в очите тъй, както влюбеният разбира веднага всичко по погледа на любимия. Изобщо откритият достоен човек трябва да бъде като лошо миришеция, та щом приближи и се изправи някой до него, да усети независимо дали желае или не желае. Нарочната откритост е като нож. Нищо по-грозно от приятелството с вълци. От всичко най-вече това избягвай. На достойния, открития и добронамерения човек е изписано в погледа какъв е и веднага се разбира.

16. Нека да живееш в пълно благополучие. Човек разполага в душата си със сила за това, стига да се отнася с безразличие към безразличното. Той ще го постигне, ако всяко от безразличните неща разглежда разчленено и цялостно и ако помни, че те не ни внушават мнение за себе си, нито идват при нас; напротив — неподвижни са и наше създание са преценките за тях. Все едно че пишем в себе си, можейки да не пишем, можейки и тутакси да изтрием, ако неволно напишем. Тази грижа е за кратко време, а после животът ще свърши. Защо ти тежи, че тези неща стоят така? Ако са в съгласие с природата, радвай им се и да ти е леко с тях! Ако са противно на природата, потърси кое е в съгласие с природата ти и се отпрати към него, дори да не е на почит. Всеки е извинен, когато се стреми към присъщото нему благо.

17. Откъде е произлязло всяко нещо, от какви елементи е съставено, в какво се променя и какво ще стане след промяната си? И че нищо лошо не му се случва.

18. Първо, в какво отношение съм с тях. Създадени сме един за друг, но според друго разумно основание съм създаден, за да стоя начело тъй, както овенът е начело на овчето стадо или бикът на стадото говеда. Премини по-нагоре към положението, че ако няма атоми, природата ръководи вселената и значи по-несъвършените са за по-съвършените, а те едни за други. Второ, какви са на трапезата, в леглото и т. н. и най-вече какви нужди основани на какви принципи имат и с каква надутост вършат това. Трето, ако го вършат правилно, не бива да се сърдиш; ако пък неправилно, очевидно постъпват неволно и без да знаят. Защото душата неволно се лишава от истината и способността да се отнася към всяко нещо според неговата стойност. Затова за хората е неприятно да чуват, че се отнасят несправедливо, неблагодарно, алчно и изобщо че грешат спрямо своя ближен.

Четвърто, и ти допускаш много грешки и си като другите; и дори да се въздържиш от някои грешки, характерът ти продължава да е наклонен към грешене, независимо че поради страх, честолюбие или друго такова зло се въздържаш от подобни грешки. Пето, дори не разбираш дали грешат, тъй като много неща стават вследствие един или друг начин на подхождане. Изобщо е нужно да се осведомиш за доста работи, преди да се произнесеш с разбиране за чуждото действие. Шесто, когато се разгневиш много, да не забравяш колко незначителен е човешкият живот и колко скоро всички лягаме на смъртното ложе. Седмо, безпокоят ни не действията на другите хора, които зависят от техните ръководни начала, а нашите мнения. Премахни мнението, реши се да отхвърлиш преценката, че еди-какво си е неприятно, и ето гневът ти си е отишъл. Как да го премахнеш? Като прецениш, че то не е нещо грозно. Защото само грозното е зло. Ако не беше така, нямаше как да не допуснеш доста грешки, да станеш разбойник и какъв ли не.

Осмо, мъката и гневът, които изпитваме за нещо, водят до тежки последствия от това, което ги причинява. Девето, добронамереността е непобедима, стига да е истинска, а не озъбена и лицемерна, какво може да ти направи дори най-големият наглец, ако продължиш да се държиш добронамерено към него и го посъветваш кротко при случай, намирайки време да го поучиш тъкмо в момента, когато се кани да ти стори зло: „Недей, чедо! За друго сме създадени. На мене няма как да навредиш, на себе си вредиш, чедо.“ Покажи му

деликатно, но цялостно, че това е така, че и пчелите не го правят, нито другите същества, живеещи стадно. Но трябва да го сториш не надменно и с порицание, а изпълнен с обич и с неуязвена душа. И не като в училище, нито за да удивиш стоящия редом, а все едно, че сте сами, дори и да има други хора.

Помни тия девет положения, все едно, че си ги взел в дар от Музите, и се заеми да станеш човек, додето си жив. Пази се както да се сърдиш на хората, така и да ги ласкаеш. И едното, и другото са проява на егоизъм и нанасят вреда. Нека, когато се сърдиш, ти бъде подръка възгледът, че не сърденето е свойствено за мъжа, а кротостта и спокойствието. По-човечен и по-мъжествен, спокойният разполага с мишци, сила и смелост, а не разсърденият и недоволният. Спокойствието е така присъщо за безстрастието, както и за силата. Както мъката и сърденето са признак за слабост, защото и в двата случая е налице нараняване и отстъпване. Ако искаш, вземи като десети дар от предводителя на Музите# положението, че е лудост да искаш негодниците да не грешат. Това значи човек да желае невъзможното. А е проява на безразсъдство и тираничен нрав да си съгласен те да грешат спрямо другите, но не и спрямо тебе.

19. Непрекъснато трябва да се пазиш най-вече от тези четири отклонения от ръководното начало. Уловиш ли се в тях, трябва да ги отстраниш незабавно, казвайки си следното при всеки случай: „Тази мисъл не е необходима; това те откъсва от общността; това, което се каниш да кажеш, не идва от тебе.“ Защото е крайно абсурдно да не говориш от свое име. Четвъртото отклонение, с което сам ще се опозориш, е, когато някоя твоя постъпка е следствие на надмогването над божествената ти част и на отстъпването пред смъртната част на тялото и неговите груби удоволствия.

20. Твоето дишане и цялата огнена част, които влизат в твоя състав, макар че по природа са насочени нагоре, все пак се подчиняват на всеобщата подредба и се задържат в образувалото се тук. И цялата земна част в тебе, и влагата, макар и насочени надолу, все пак са вдигнати и прави, в положение, което не е естествено за тях. Впрочем по същия начин и елементите се подчиняват на вселената — бъдат ли поставени някъде, насилват се, за да останат на мястото си, додето отново не им се даде знак да се отделят оттам. Тогава не е ли странно само твоята умствена част да бъде непослушна и недоволна от своето

място? При това нищо не ѝ се нарежда с принуда, единствено работи в съгласие с нейната природа, а тя не ги понася и се противи. И може ли да се каже, че не е отделяне от природата насочването към несправедливи деяния, към разпуснатост, гневене, скърби и страхове? Ръководното начало напуска своето място и тогава, когато недоволствува срещу нещо, което му се случва. Тъй като е създадено за благочестие и богобоязливост не по-малко, отколкото за справедливост. Тези по-висши от обикновените справедливи постъпки проявления на добродетелта също влизат в понятието за общностност.

21. Който не разполага с една и винаги една и съща цел в живота си, той не може да бъде един, нито един и същ през целия си живот. Казаното е недостатъчно, ако не добавиш и каква трябва да е тази цел, както повечето хора не могат да имат подобно мнение за всичко, което им се струва благо, а само за някои неща, за тези от общ интерес, така и общността и обществото трябва да им бъдат общата цел. Човек, който съобразява всичките си импулси с такава цел, и в действията си ще бъде насочен, и вследствие на това винаги ще бъде един и същ.

22. Сравни планинската с домашната мишка.# Колко лесно е да уплашиш и да прогониш първата!

23. Сократ нарича мненията на хората караконджули, които служат за плашене на децата.#

24. По време на своите празници спартанците поставяли пейки на сянка за гостите от други градове, а те седяли където се случи.

25. За да се извини на Пердика#, че няма да отиде при него, Сократ казал: „Не искам да погина от най-лошата гибел“, тоест ако ми сторят добро, да не мога да отвърна със същото.

26. В писанията на ефесците# се открива следната препоръка — постоянно да си припомняме за някой от древните, отличил се в добродетелта.

27. Питагорейците предписват още от ранно утро да отправим поглед към небето, за да не забравяме за светилата, които винаги в едно и също време по един и същ начин вършат своето дело, да не забравяме за техния ред, чистота и голота. Защото светилото няма никаква покривка.

28. Как се е държал Сократ, когато Ксантипа взела неговия химатион и излязла вън от къщи, а той си препасал овча кожа. И какво

рекъл на другарите си, когато понечили да си тръгнат, като го видели облечен тъй и почувствували неудобство.

29. Недей да ръководиш в четенето и писането, преди да бъдеш ръководен. С много повече основание това важи за живота.

30. „Роб си се родил и слово не ти се полага.“#

31. „Засмя се сърцето ми мило.“#

32. „Ще се нахвърлят върху добродетелта, укорявайки я с тежки думи.“#

33. Само луд човек може да търси зиме смокини. Такъв е и ако иска детето си, когато вече не му е дадено.#

34. Епиктет е казал, че когато човек си целува детето, трябва да рече в себе си: „Утре може би ще умреш.“ — Такова нещо не се казва. — „Защо да не се казва, добавя той, ако означава нещо естествено? Или не е за казване, че жънем пшеницата?“

35. „Зелено, узряло грозде, стафиди. Всичко се променя, но не в нищо. а в нещо, което го няма в момента.“

36. „Няма крадец за свободния ти избор.“ Изречение на Епиктет.

37. Епиктет е казал: „Нужно е да се открие изкуство за достигане до съгласие.“ А в частта за влеченията твърди, че трябва да насочим вниманието си към това да не действуват безрезервно, да са съобразени с общността и да отчитат стойността на нещата. И напълно да се въздържахме да се стремим и да се отвърждаме от работите, които не зависят от нас.

38. „Не за нещо случайно, казва той, е нашето състезание, а за това да бъдем или да не бъдем луди.“

39. Сократ е казал: „Какво желаете — души на разумни същества или на лишени от разум? — На разумни. — На какви разумни? Със здрав или с негоден разум? — Със здрав. — Защо тогава не го търсите? — Защото го имаме. — Тогава за какво се карате и спорите?“

ДВАНАДЕСЕТА КНИГА

1. Вече можеш да притежаваш всички ония неща, до които се молиш да достигнеш по заобиколен път, ако сам не си пречиш, тоест ако оставиш цялото минало, повериш бъдещето на провидението и единствено настоящето насочиш в пътя на благочестието и справедливостта — на благочестието, за да приемаш с обич което ти се отрежда, тъй като природата на тебе ти донася него, а на него тебе; в пътя на справедливостта, за да говориш свободно и незаплетено и за да вършиш всичко в съответствие със закона и в съответствие със стойността му. И нека не ти пречат нито чуждата злонамереност, мнение или глас, нито пък усещанията на обгръщащата те плът. Нека да се занимава с тях това, което ги изпитва. Когато един ден се изправиш на изхода на живота, оставил всичко друго настрана, счел за ценно единствено ръководното си начало и божественото в себе си и изпитващ страх не от възможността в един момент да престанеш да живееш, а от това да не започнеш да живееш несъобразно с природата, ти ще си човек, достоен за породилата те вселена, ще престанеш да си чужденец в родината си, да смяташ с удивление, че е неочаквано, което ти се случва всекидневно, и да зависиш от това и онова.

2. Богът вижда всички ръководни начала голи, без тяхното материално вместилище и мръсна обвивка. Бидейки само ум, той се допира само до умственото, изтекло и отведено от него в тях. Привикнеш ли се и ти да правиш същото, ще отпаднат повечето ти грижи и тревоги. Защото, ако човек свали поглед от обгръщащата го плът, дали ще си губи времето да се занимава с дрехи, къщи, слава и други подобни аксесоари и декор?

3. От три неща си съставен: тяло, дихание, ум. Първите две са твои, доколкото полагаш грижи за тях. Единствено третото е собствено твое. Затова, ако отделиш от себе си, тоест от твоя ум всичко, което говорят или вършат другите, всичко, което ти сам си казал или сторил, предстоящото, което те смущава, всичко, принадлежащо на обгръщащото те тяло и сроденото с тебе дихание, което става

независимо от волята ти, и всичко, в което те увлича обхващащата те отвън вихрушка, така щото откъсната от обстоятелствата на предопределеното, чиста и независима, умствената ти способност да заживее свой личен живот, вършейки правда, желаейки случващото се и говорейки истината, та казвам, ако отделиш от това ръководно начало всичко, свързано с пристрастие, и от времето — предстоящото или миналото, ти ще направиш от себе си, както казва Емпедокъл:

„Съвършена сфера, радостна от своя завършен покой.“

Стига само да се съсредоточиш в живота, който живееш, тоест в настоящето, ти ще можеш да изживееш оставащото до смъртта време без смут, в добро разположение на духа и настроен доброжелателно към своето божество.

4. Често съм се учудвал, че всички най-много обичат себе си, но държат по-малко на собственото мнение за себе си, отколкото на чуждото. Затова, ако някому се изпречи бог или умен учител и му нареди да не съобразява и мисли за себе си нищо, което да не може да изрече с пълен глас, той дори един ден не би издържал на подобно нещо. Така че повече държим на това, което ще помислят за нас нашите близки, отколкото на себе си.

5. Как е възможно, след като боговете са уредили всичко тъй добре и човеколюбиво, да са допуснали единствено тази грешка, че някои хора, и то толкова добри, дали толкова доказателства за привързаността си към божеството и сблизихи се с него в толкова благочестиви дела и ритуали, като умрат веднъж, повече не се появяват и изчезват напълно? Та щом това е така, бъди уверен, че ако трябваше да бъде иначе, боговете щяха да го сторят. Ако беше справедливо, щеше и да е възможно, и ако беше природосъобразно, природата щеше да го създаде. А щом не е така, по това си направи извод и повярвай, че не е редно да бъде така. Виждаш и сам, че повдигайки този празен въпрос, ти се жалваш пред бога. Нямаше да е възможно да разговаряме с боговете по този начин, ако не бяха така съвършени и толкова справедливи. Щом е така, значи те не са допуснали подобна грешка при уреждането на вселената в разрез с правдата и разума.

6. Свикни и с това, в което не успяваш. Не навикнала, и лявата ръка се справя лошо с другото, но държи по-добре от дясната юздата. На това е привикнала.

7. В какво телесно и душевно състояние трябва да те завари смъртта — осъзнал краткостта на живота, бездната на вечността, зинала зад тебе и пред тебе, безсилието на всичко материално.

8. Виждай оформящите причини, оголени от всякаква обвивка! Към какво се отнасят делата ти? Какво е мъкът и удоволствието? Какво смъртта? Какво славата? Да не би човек сам да си е виновен за грижите? Защо никой не може да пречи на друг? Всичко е в мнението.

9. В ползуването на основните възгледи трябва да приличам на борец, не на гладиатор. Изпадне ли от ръката му мечът, гладиаторът е загубен, докато борецът винаги разполага с ръката си и нищо друго не му трябва, освен да я свие в юмрук.

10. Да гледаш какво представляват самите неща, като ги разчленяваш на материя, оформяща причина и отношението им към цел.

11. С каква способност разполага човекът да не върши друго освен това, което одобри богът, както и да приема каквото му отрежда.

12. За съобразното с природата човек не трябва да укорява нито боговете, защото те не бъркат — по своя воля или неволно, нито хората, защото те бъркат само неволно. Та човек никому не трябва да се сърди.

13. Колко смешен и странен е който се учудва на каквото и да е от нещата, случващи се в живота!

14. Било съдбовна необходимост и непрестъпим ред, било милостиво провидение, било неръководен хаос от случайности. Ако е съдбовна необходимост, защо се противиш? Ако е провидение, допускащо умилюване, стани достоен за помощта, която ще получиш от бога. Ако е хаос, лишен от водачество, бъди доволен, че в такъв водовъртеж ти разполагаш с някакъв ум, който те ръководи. И да те отнася водовъртежът, отнася плътта, диханието ти, останалото. Ума ти няма да отнесе.

15. Светлината на лампата, додето не угасне, свети и не престава да излъчва. А истината, справедливостта и съдържаността в тебе дали ще угаснат, преди да угаснеш самият ти?

16. Ако някой оставя в тебе впечатление, че е сбъркал, попитай се: „Сигурен ли съм, че това е грешка?“ Ако наистина е сбъркал, кажи си: „Навярно сам се е укорил.“ Това е равносилно да издере с нокти собственото си лице.

Да желаеш негодният човек да не греши е все едно да желаеш смокинята да не налива със сок плода си, бебето да не плаче, конят да не цвили и всичко друго неизбежно. Какво ти е станало, че си изпаднал в такова състояние? Ако си припрян, излекувай се!

17. Щом не бива, не го върши. Щом не е вярно, не го казвай. Нека инициативата е твоя!

18. Във всички случаи да те интересува кое поражда в тебе тази представа, после да го разгънеш, като отчлениш материалното в него, отношението му към цел и времето, в което е редно да престане да съществува.

19. Хайде да разбереш вече, че имаш в себе си нещо благородно и божествено от това, което те кара да изпитваш чувства и, с една дума, те разиграва като марионетка. В какво състояние е сега умът ти? Да не би да е обхванат от страх, от подозрение, от силно желание? Да не би от нещо друго такова?

20. Първо, никога напосоки и без отнасяне към цел! Второ, да се насочвам не към друга цел, а към общностно съобразената!

21. Не след дълго ще бъдеш никой и никъде няма да си, както и всяко нещо, което сега виждаш, и всеки човек, който сега е жив. Което е създадено, естествено се променя, превръща и погива, за да се роди друго на негово място.

22. Всичко е в мнението и то зависи от тебе. Затова пожелаеш ли, премахни го и като кораб, завил край носа, пред тебе ще се разкрие тихо и спокойно море и залив без вълни.

23. Ако е навременно, спирането за никоя човешка дейност не е зло, поради това, че е спиране. Нито нейният извършител изпитва зло поради самия факт, че престава да я извършва. Същото е и със съставеното от всички дейности, с живота — ако спре навреме, що се отнася до самото спиране, то не му причинява зло, нито пък изпада в зло преустановилият навреме това сцепление от дейности. Точното време и срок се определят от природата, в някои случаи от собствената, когато човек е стар, но предимно от всеобщата, вследствие промяната на чиито части вселената остава винаги млада и в разцвет като цяло. Красиво и навременно е винаги полезното за цялото. Следователно спирането на живота за никого не е зло, понеже не е срамно, щом като не зависи от собствената му воля и не е общностно несъобразно. Напротив — то е добро, понеже е съобразено

с цялото, полезно за него и увлечено в неговия път. Така увлечен от бога е оня, който следва същия път, както и същата мисъл като бога.

24. Тези три положения да ти бъдат подръка — във връзка с действията ти, никога напосоки и винаги така, както би действувала самата правда; във връзка със случващото се отвън, че е или случайно, или следващо промисъл и че не бива да се сърдиш на случайността, нито да виниш промисъла. Второ — какво е всяко същество от зачеването до вдишването на въздуха и от първото вдишване до издъхването, от какво е съставено и в какво се разпада. Трето — ако изведнъж се вдигнеш и погледнеш отвисоко разнообразните и изменчиви човешки работи, ще ги презреш, като видиш ведно с тях обхващащото ги огромно пространство на обитателите на въздуха и ефира. И колкото пъти се вдигнеш, ще видиш все същото — еднородност и кратковечие. Това за самочувствие!

25. Изхвърли навън мнението и си спасен. Може ли да ти попречи някой да го изхвърлиш?

26. Ако си недоволен от нещо, значи си забравил, че всичко става в съгласие с всеобщата природа; че чуждите грешки не те засягат, и още, че всичко ставащо винаги е ставало и ще става така и че в момента става навсякъде. Значи си забравил в какво сродство е свързан човекът с целия човешки род, в общност не на кръвта и семето, а на ума. Значи си забравил и това, че умът във всеки от нас е бог и че е дошъл оттам; че никой не притежава нищо свое и че оттам са дошли неговата рожба и тялото, и самата му душа; че всичко е в мнението; че живеем единствено в настоящия момент и него единствено губим.

27. Непрестанно да минават пред погледа ти хората, които са изпитали крайно възмущение от нещо, и тия, които са били сполетени от велика слава, нещастие, вражда или от някаква друга висока участ. Помисли си после: „Къде е сега всичко това? Дим и пепел, легенда или дори не легенда.“ Представи си и случаите от подобен характер: фабий Катулин на село, Лузий Луп в градините си, Стертиний в Байи, Тиберий на Капри, Велий Руф и изобщо осъзнатото желание да се различаваш в каквото и да е, колко евтини са всички тези усилия! И колко по-философски постъпва човек, когато се държи справедливо и съдържано в материята, която му е дадена, и просто следва боговете. От всичко най-непоносимо е надуването, което се изразява в надутост поради липсата на надуване.

28. На тия, които те питат: „Къде си видял боговете или как си установил, че съществуват, та ги почиташ?“, да отговориш първо, че те са видими и за погледа, а после, че не съм виждал душата си, но въпреки това я уважавам. Та така е и с боговете — установявам, че съществуват по това, в което изпитвам всеки път тяхната сила, и се изпълвам с уважение.

29. В това е здравето на живота — да се прониква във всичко и да се разбира какво е, кое е материалното в него и коя оформящата причина. От цялата си душа човек да върши справедливи дела и да говори истината. Какво друго остава, освен животът да се използва за вършенето на добро след добро, като се свързват тъй, че помежду им да не остава дори най-малко разстояние.

30. Една е светлината на слънцето, макар да е разделяна от стени, планини и безброй други прегради. Една е общата материална същност, макар да е разделена на безброй тела със свои особености. Една е душата, макар да е разделена на безброй същества със собствени граници. Една е умствената душа, макар и да изглежда разделена. Другите същества измежду споменатите вече, примерно одушевените и неодушевени, са чужди и без усещане едно за друго, макар че съдържащото се в тях и това, което тегне върху им, ги събира. Докато умът по особен начин е устремен да се свърже със сродното нему и неговото общностно чувство не търпи преграда.

31. Какво повече искаш? Да оцелееш? Да не би да усещаш и да изпитваш влечения? Да не би да растеш и отново да спреш? Да не би да си служиш с гласа? Или да размишляваш? Кое от тези неща ти се струва достойно за желанието ти? Ако се окаже, че са лесни за пренебрегване, обърни се накрая към следването на разума и бога. — Да, но цененето им е в несъгласие с недоволството, че смъртта ще лиши човека от тях.

32. Каква незначителна част от неизмеримата, зинала вечност е отредена всекиму? Защото толкова скоро потъва в безкрая. И каква незначителна част от цялата материална същност? Каква незначителна част от цялата душа? И върху колко малка, бучица пръст от цялата земя кретаеш? Имайки в ума си всичко това, нека нищо друго да не те занимава, освен че природата ти действа, постъпва и изпитва тъй, както определя Всеобщата природа.

33. Как се отнася към себе си ръководното начало? От това зависи всичко. Останалото — независимо дали подвластно или неподвластно на волята — е мъртво и дим.

34. Към презирането на смъртта подтиква най-вече това, че и считащите удоволствието за добро и болката за зло, все пак също презират смъртта.

35. За когото добро е само навременното, за него имат еднаква стойност както многото, така и малкото постъпки, съобразени със здравия разум, и му е все едно дали по-дълго или по-кратко наблюдава вселената. За него и смъртта не е страшна.

36. Човече, станал си гражданин на този Велик град. Какво значение дали за пет или за три години! Съобразеното със закона има за всеки еднаква стойност. Страшно ли ти се струва тогава, че те отпраща от града не тиран и не несправедлив съдия, а въвелата те в него природа? Все едно преторът да наеме комически актьор и да го освободи от сцената. — Да, но играх не в пет, а в три акта. — Точно така. Цялото представление в живота е от три акта. Колкото до края, определя го виновникът за тогавашното ти поставяне и за сегашното ти освобождаване. Ти не си виновен нито за едното, нито за другото. Затова си иди с добро чувство. Защото и оня, който те освобождава, е с добро чувство.

БЕЛЕЖКИ

[#1 Марк Аний Вер, баща на Марк Аврелий, починал като претор твърде млад.]

[#2 Домиция Калбила, наречена Луцила, майка на Марк Аврелий.]

[#3 Вероятно става дума за Луций Катилий Север, пращадото на Марк Аврелий по майчина линия.]

[#4 Става дума за Марк Корнелий фронтон — вж. азбучния показалец.]

[#5 Така са означавали В Рим, а и по-късно във Византия враждуващите партии В цирка.]

[#6 Става дума за разпространена в Атина, а по-късно и в Рим ловна игра.]

[#7 Имена на неизвестни лица. Непосочените по-нататък в азбучния показалец имена са на неизвестни лица.]

[#8 Тъй като Марк Аврелий няма брат, предполага се, че в случая става дума за неизвестен за нас негов братовчед. Според един съвременен издател на текста има се предвид Клавдий Север, перипатетик, консул в 146 г., чийто син се оженил за Аврелия фаустина, най-възрастната дъщеря на Марк Аврелий.]

[#9 Мястото е повредено в ръкописите.]

[#10 Марк Аврелий има предвид своя осиновител, император Антоний Пий — вж. азбучния показалец.]

[#11 Ксенофонт, Спомени за Сократ I, 3, 15 (вж. на бълг. Ксенофонт, Сократически съчинения, 1985).]

[#12 Става дума за Ания Корнифиция, сестрата на Марк Аврелий.]

[#13 Отново става дума за император Антонин Пий, осиновител на Марк Аврелий.]

[#14 Очевидно става дума за Луций Цейоний Комод, приел името Луций Вер, син на Елий Цезар, осиновен заедно с Марк АВрелий от Антоний Пий.]

[#15 Марк Аврелий има от брака си с Ания Галерия Фаустина тринадесет деца, седем от тях почиват невръстни.]

[#16 Ания Галерия фаустина, съпруга и братовчедка на Марк Аврелий, починала в 175 г., дъщеря на Антонин Пий и на лелята на Марк Аврелий със същото име. Добродетелите, които ѝ приписва авторът, не се потвърждават от други извори, на които, разбира се, не може да се вярва безрезервно.]

[#17 От недостигнало до нас съчинение на Теофраст.]

[#18 фразата „са си спечелили“ е добавена от съвременен издател.]

[#19 Платон, Теетет 173 с — 174 а, който цитира Пиндар (вж. на бълг. Платон. Диалози. Том 4, 1990).]

[#20 фрагмент от неоцеляла комедия на Менандър.]

[#21 Марк Аврелий прави намек за враговете на Сократ, които го подвеждат под съдебна отговорност и го осъждат на смърт.]

[#22 Платон, Тимей 61 д (вж. на бълг. в бел. 19).]

[#23 Марк Аврелий цитира мисъл на Демокрит.]

[#24 фрагмент от изгубена комедия на Аристофан.]

[#25 фрагмент от Демокрит.]

[#26 Алюзия за Омир, Одисея I, 242.]

[#27 Цитатът е от изгубено съчинение на Епиктет или е предаден по устна традиция.]

[#28 На това място текстът е повреден.]

[#29 Мястото е повредено, предложеното тълкуване не е сигурно.]

[#30 фрагмент от недостигнала до нас комедия на Менандър.]

[#31 Омир, Одисея IV, 690. (вж. на бълг. Омир. Одисея, 1971).]

[#32 Хезиод, Дела и дни, ст. 197 (вж. на бълг. Хезиод, 1988).]

[#33 Намек за Омир, Илиада VII, 99.]

[#34 Става дума за т. нар. тога претекста — обшитата с пурпурна ивица дреха на висшите длъжностни лица.]

[#35 В оригинала за „благополучие“ се използва старогръцката дума *eudaimonia* — буквално, „състояние, зависещо от доброто разположение на божество“. Това прави разбираемо следващото обяснение. В думата *eudaimonia* действа същата идея както и в българското „богат“.]

[#36 Мисълта е на Демокрит.]

[#37 Марк Аврелий резюмира текст на Епикур.]

[#38 Платон, Държавата VI, 486 а (вж. на бълг. Платон. Държавата, 1975).]

[#39 Думи, казани от Антистен на Кир и цитирани от Епиктет IV.]

6,20.

[#40 фрагмент от изгубената трагедия на Еврипид „Белерофонт“.]

[#41 Цитат от неизвестен източник.]

[#42 Трите фрагмента са от изгубени трагедии на Еврипид — за първия се знае, че е от „Хипсипила“.]

[#43 Платон, Апология 28 д. в превод на Г. Михайлов (вж. на бълг. Платон. Диалози. Том 1, 1979).]

[#44 Платон, Апология 28 д, в превод на Г. Михайлов (вж. на бълг. бел. 43).]

[#45 Платон. Горгий 512 д-е, в превод на Г. Михайлов (вж. на бълг. Платон. Диалози. Том 2, 1982).]

[#46 Цитатът е фрагмент от недостигнало до нас съчинение на Платон.]

[#47 фрагментът е от недостигналата до нас трагедия на Еврипид „Хризип“ — очевидно се резюмира мисъл на Анаксагор.]

[#48 Цитат от трагедията „Молителките“ на Еврипид, ст. 1109.]

[#49 Цитат от неизвестен автор.]

[#50 На това място текстът е повреден.]

[#51 Епиктет I, 28. 4; II, 22, 37.]

[#52 Намеква се за стих 362 от „Облаци“ на Аристофан. Останалите факти от биографията на Сократ се привеждат от Платон и Ксенофонт.]

[#53 На това място текстът е повреден. Не е ясно чи думи са това.]

[#54 фрагмент от Емпедокъл.]

[#55 Марк Аврелий отново има предвид не баща си, а своя осиновител Антонин Пий.]

[#56 „Викането на мъртвите“, което прави Одисей в единадесета песен на Омировата „Одисея“.]

[#57 На това място текстът е повреден.]

[#58 Островите на блажените — традиционна представа за острови далече на запад, където пребивават след смъртта си в пълно блаженство героите — вж. Хезиод, Дела и дни. ст. 170 и сл. (на бълг. В бел. 32); Пиндар, Олимпийски оди II, 68-74; подобна е представата за т. нар. Елисейски полета — срв. Омир, Одисея IV, 563 и сл. (вж. на бълг. в бел.31).]

[#59 Сармати — германско племе, с което воюват продължително легионите на Марк Аврелий.]

[#60 фрагмент от трагедия на Еврипид, цитиран и от Аристотел, Никомахова етика VIII, 1, откъдето го е взел вероятно Марк Аврелий.]

[#61 Неточен цитат от Платон, Теетет 174 д.]

[#62 Омир, Илиада VI, 147–8, в превод на Ал. Милев и Бл. Димитрова (вж. на бълг. Омир. Илиада, 1969). (Илиада е също и он лайн на 123.dir.bg или евентуално bezmonitor.com. (бел. на Victor от victor@mbx.isoc.bg.))]

[#63 Софокъл, Едип цар, ст. 1391 (вж. на бълг. Антични трагедии, 1977).]

[#64 Вече цитирани стихове в кн. VII, 38–41 — вж. за източниците там.]

[#65 Старата атическа комедия (5-и — 4-ти в, пр.н.е.) е на злободневни теми със свободен, често фантастичен сюжет; именит неин представител е Аристофан.]

[#66 Средната атическа комедия (4-ти в. пр.н.е.) развива митологични пародийни сюжети — от нея до нас не са достигнали образци; новата атическа комедия (4-ти — 3-ти В. пр.н.е.) е на битови теми, с интерес към човешкия характер, именит неин представител е Менандър. В случая Марк Аврелий я оценява ниско, тъй като тя пресъздава живота пасивно.]

[#67 От предводителя на Музите — т. е. от Аполон, който е десетият, водещият хорото на деветте Музи.]

[#68 Срв. Езоп, басня 297 (вж. на бълг. Езоп. Басни, 1967) и Бабрий, басня 108.]

[#69 Срв. Епиктет II, 1,15.]

[#70 Марк Аврелий казва „Пердика“ вместо „Архелай“ — негов незаконороден син, цар на Македония, който се опитва да привлече Сократ в своя двор. Авторът знае за този случай вероятно от Аристотел, Реторика 1398 а (вж. на бълг. Аристотел. Реторика 1986).]

[#71 Ефесците — жителите на град Ефес В Мала Азия. Един издател на текста предлага думата да се замени с „епикурейците“ поради близост на това място с фрагмент от Епикур.]

[#72 фрагмент от трагедия на неизвестен автор.]

[#73 Омир. Одисея IX, 413 (вж. на бълг. в бел. 31).]

[#74 Хезиод, Дела и дни, ст. 186 (вж. на бълг. в бел. 32).]

[#75 Следващите параграфи до 38 се опират на Епиктет, както следва — III, 24,87; III, 24,88; III, 24,91-92; III, 22,105; фрагменти 27, 28. Изглежда и последният параграф 39 е зает от Епиктет.]

АЗБУЧЕН ПОКАЗАЛЕЦ НА ИМЕНАТА И АНТИЧНИТЕ ПОНЯТИЯ

Август — Октавиан Август, 63 г. пр.н.е. — 14 г. от н.е., римски император.

Агрипа — Марк Випсаний Агрипа. 63–12 г. пр.н.е., пълководец, приближен и зет на император Август.

Адриан — Публий Елий Адриан, римски император (117–138 г.).

Александър — Александър III Велики, 356–323 г. пр.н.е., цар на Македония.

Александър — от фригия, прочут филолог в епохата на Антонините, автор на коментар върху Омир; Елий Аристид му е посветил похвална реч; учил Марк Аврелий на гръцки език.

Антонин — Антонин Пий, римски император (138–161 г.), осиновен от Адриан и заставен от него да осинови Луций Вер и Марк Аврелий.

Аполоний — от Халкида, стоически философ, учител на Марк Аврелий.

Арий — придворен философ на император Август.

Архимед — от Сиракуза, 287–212 г. пр.н.е., ученик на Евклид, старогръцки учен — математик, физик и механик.

Асклепий — (мит.), бог-лечител, покровител на лекарите.

Атенодот — ретор, учител на фронтон.

Байи — прочут римски курорт.

Брут — Марк Юний Брут (1-ви в. пр.н.е.), любимец и по-късно убиец на Цезар; Плутарх му посвещава биография.

Вер — 1) Марк Аний Вер, дядо на Марк Аврелий по бащина линия (I. 1),

2) Марк Аний Вер, баща на Марк Аврелий (VIII, 25),

3) Луций Вер, император заедно с Марк Аврелий (VIII, 37).

Веспасиан — Тит флавий Веспасиан, римски император (69–79 г.).

Волез — вожд на сабините по времето на цар Нума Помпилий.
Вж. Плутарх, Нума 5.

Грануа — река, приток на Дунав.

Деметра Карпофорос — (мит.), Деметра носеща плодове, представяна с ръце, отрупани с всички плодове на земята.

Деметрий — от фалерон, 345–283 г. пр.н.е., държавен деятел и писател, македонски наместник в Атина.

Демокрит — от Абдера, 460–370 г. пр.н.е., старогръцки философ, развил учението за материалните първоеlementи атомите.

Диоген — от Синопа, 4-ти в. пр.н.е., старогръцки философ, родоначалник на киническата философска школа.

Диогнет — учен и художник, учител на Марк Аврелий.

Дион — от Сиракуза, роднина на тиранина Дионисий Стари, приятел на Платон, убит в 353 г. пр.н.е.; Плутарх му е посветил биография.

Диотим — освободен роб на император Адриан.

Евдокс — от Книд, 4-ти в. пр.н.е., ученик на Платон и на питагореяца Архит, старогръцки лекар, математик и астроном.

Емпедокъл — от Акрагант в Сицилия, 5-и 6. пр.н.е., старогръцки философ и поет.

Епиктет — ок. 50–138 г., стоически философ от Късната стоа, освободен роб, проповядвал в Рим, а по-късно прогонен оттам от император Домициан в град Никопол в Епир, където умира. Беседите му са записани от неговия ученик, историка Ариан.

Епикур — от Самос, 341–270 г. пр.н.е., старогръцки философ — материалист и сенсуалист, продължител на учението на Демокрит, основател на школа, която носи името му.

Зевс — (мит.), върховното божество в старогръцкия пантеон, олицетворяващо в стоическата философия всеобщия ръководен принцип на вселената.

Кайета — пристанищен град в Кампания.

Камил — Марк Фурий Камил, починал 364 г. пр.н.е., римски пълководец, петорен диктатор, наречен „Вторият Ромул“.

Карнунт — град в антична Панония на южния бряг на Дунав; Марк Аврелий често отсядал там по време на походите си през 170–174 г.

Катон — Марк Порций Катон Стари, 234–149 г. пр.н.е., римски политически деец и писател, защитник на римската традиция.

Катон — Утически (95–46 г. пр.н.е.), правнук на Марк Порций Катон, републиканец и стоик, самоубил се в Утика.

Катул — Цина Катул, стоически философ.

Квади — германско племе, обитаващо територия от днешна Чехословакия, срещу което воюва Марк Аврелий.

Кекропс — (мит.), древно атическо божество, по чието име Атика се наричала още Кекропия; легендата го представя и за първия цар на Атина, основател на града.

Клото — (мит.), една от трите Мойри, богини на човешката съдба; запридаща нишката на живота.

Консул — висше длъжностно лице в Рим, осъществяващо изпълнителната власт.

Кратет — от Тива, 4-ти в. пр.н.е., ученик на Диоген от Синопa, кинически философ.

Крез — 6-и в. пр.н.е., цар на Лидия, баснословно богат и претърпял крайни несполуки според историческия разказ на Херодот.

Ксантипа — жената на Сократ, станала пословична със свадливия си характер.

Ксенократ — 4-ти в. пр.н.е., старогръцки философ, ръководи Старата академия след Спевзип.

Ланувиум — антично градче на юг от Рим, родно място на император Антонин Пий.

Лепид — Марк Емилий Лепид, участвувал в триумвирата с Антоний и Октавиан, но скоро лишен от власт; починал в дълбока старост в 13 г. пр.н.е.

Лориум — антично градче на северозапад от Рим, където Антонин Пий притежава вила, в която умира.

Луцила — Домиция Луцила, майката на Марк Аврелий.

Максим — Клавдий Максим, стоически философ, много ценен и от Антонин Пий, консул, легат в Горна Панония и проконсул в Африка.

Менип — от Гадара, 3-ти в. пр.н.е., старогръцки кинически философ, автор на недостигнали до нас сатири, наречени по името му Менипови.

Меценат — Гай Цилний Меценат, починал 8 г. пр.н.е., приближен на император Август.

Моним — от Сиракуза, 4-ти — 3-ти в. пр.н.е., кинически философ, ученик на Диоген от Синопа и на Кратет; първоначално роб; автор на сатирични творби.

Нерон — Домиций Нерон, римски император (54–68 г.) от Юлиево-Клавдиевата династия.

Нестор — (мит.), герой от Омировата „Илиада“, преживял три поколения; името му е синоним за дълговечие.

Панкратий — вид свободна борба, съчетана с бокс; една от най-трудните спортни дисциплини в Древна Елада.

Пантея — от Смирна, освободена робиня, от свитата на император Луций Вер.

Патриций — принадлежащи към висшето съсловие в Рим; в епохата на Антонините не се ползват с добро име; висшите държавни служители по това време се излъчват от Конническото съсловие.

Пергам — освободен роб на император Луций Вер.

Пердика- Пердика II, цар на Македония (455–413 г. пр.н.е.).

Питагор — от Самос, 6-и в. пр.н.е., старогръцки философ, основал философска школа в Кротон (Южна Италия), развивал математически идеи, както и учението за метемпсихозата.

Платон — 427–347 г. пр.н.е., старогръцки философ, основател на школата, наречена „Академия“, създател на утопичен проект за идеална държава — в диалозите „Държавата“ и „Законите“.

Помпей — Гней Помпей, 108–48 г. пр.н.е., римски пълководец и държавен деец.

Помпей — римски град в Кампания, унищожен при избухването на Везувий през август 79 г.

Претор — длъжностно лице в Рим със съдебни функции, което се грижи и за уреждането на театралните представления в града.

Рустик — Квинт Юний Рустик, стоически философ и близък съветник на Марк Аврелий, консул и префект на Рим.

Саламин — остров в Егейско море в непосредствена близост до Атика.

Секст — от Херонея, внук или племенник на Плутарх, стоически философ, изнасял сказки в Рим, посещавани от Марк Аврелий.

Секунда — съпругата на философа Максим.

Синуеса — античен град в Кампания.

Сократ — ок. 470–399 г. пр.н.е., старогръцки философ, учител на Платон; не е писал съчинения, философствувал устно; знаем за него основно по диалозите на Платон и сократическите произведения на историка Ксенофонт.

Сципион — Публий Корнелий Сципион Африкански, 235–183 г. пр.н.е., римски пълководец и културен деец.

Телагуес — може би един от синовете на Питагор, в случая синоним на незначителен философ.

Теофраст — 372–287 г. пр.н.е., съратник на Аристотел, ръководил перипатетическата школа след смъртта му; плодовит писател и изследовател — повечето произведения на Теофраст са изгубени.

Тиберий — Тиберий Клавдий Нерон, римски император (14–37 г.), недоверчив и затворен в себе си, особено в последните години на живота си, когато се уединява в имението си на остров Капри.

Тразей — Тразей Пет, сенатор от времето на Клавдий, опълчил се срещу императора и принуден от него сам да сложи край на живота си — вж. Тацит, *Анали* XVI, 21 и сл.

Траян — Марк Улпий Траян, римски император (98–117 г.).

Тускулум — античен град на югоизток от Рим.

Фаларис — 6-и в. пр.н.е., тиранин на Акрагант в Сицилия, синоним на жесток и разпуснат властник.

Фаустина — 1. Ания Галерия фаустина, съпруга на Антонин Пий и леля на Марк Аврелий, 2. нейна дъщеря със същото име, братовчедка и съпруга на Марк Аврелий.

Филип — Филип II, цар на Македония (380–336 г. пр.н.е.), баща на Александър III Велики.

Фокион — 4-ти в. пр.н.е., атински пълководец, политически деец и оратор, привърженик на македонците, осъден на смърт в 318 г.

Фронтон — Марк Корнелий Фронтон, от Африка, починал между 165 и 169 г., прочут ретор, поканен от Антонин Пий за възпитател на Луций Вер и Марк Аврелий; от него са запазени речи и части от преписката му с неговите ученици — също и писмата му с Марк Аврелий.

Хабрий — освободен роб на Адриан.

Халдейци — вавилонски жреци, вещи в магията, гадатели-астролози и астрономи.

Хелвидий — вж. Тразей, негов роднина, последвал примера му.

Хелика — античен град в областта Ахея В Пелопонес, погълнат от земята при земетресение В 371 г. пр.н.е.

Хераклит — от Ефес. 6-и — 5-и в. пр.н.е., старогръцки философ-диалектик; учението му оказва силно влияние при формирането на стоическите възгледи за природата.

Херкулан — римски град в Кампания, унищожен при избухването на Везувий през август 79 г.

Химатион — върхната дреха на древните гърци.

Хипарх — от Витиния, 2-ри в. пр.н.е., старогръцки математик и астроном, живял на остров Родос и в Александрия.

Хипократ — от остров Кос, ок. 460–377 г. пр.н.е., знаменит лекар и автор на медицински трудове, основател на школа.

Хризип — от Соли в Киликия, 280–207 г. пр.н.е., стоически философ от епохата на Старата стоа.

Цезар — Гай Юлий Цезар, 100–44 г. пр.н.е., римски пълководец, държавник и писател.

Цезон — Цезон фабий, предвождал тристата Фабиевци срещу етруските от Веий при Кремера в 477 г. пр.н.е. Вж. Тит Ливий II, 48–50.

Целер — Каниний Целер, ретор, приближен на император Адриан.

Източник: <http://bezmonitor.com>

MARC-AURELE. PENSEES

Texte etabli et traduit par A. I. Trannoy

(c) les Belles Lettes. Paris, 1953

(с) Богдан Богданов, превод от старогръцки,

уводна студия, бележки, азбучен показалец, 1997 (с) Красимира Деспотова, оформление, 1997

Издателска къща „Кибеа“, 1997 — второ преработено издание
ISBN 954-474-083-X

Първо издание ИК, 1986 г. — Библиотека „Хермес“

На корицата е използвана снимка на конната статуя на Марк Аврелий на Капитолийския площад в Рим.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.